

Szakdolgozat

Andrika Petra
Gyógypedagógia

Kaposvár
2023

Magyar Agrár-és Élettudományi Egyetem
Kaposvári Campus
Gyógypedagógia

A család az irodalomban

**József Attila anyaversei (Kései sirató, Mama), mint
az anyahiány következtében kialakuló ambivalens
érzések közvetítői**

Belső konzulens: Dr. Kovács Zoltán

tanszékvezető, egyetemi docens

Készítette: Andrika Petra

JFLY3K

Levelező

Neveléstudományi Intézet

Anyanyelvi és Gyermek kultúra Tanszék

Kaposvár

2023

Tartalom

1. Bevezetés	1
2. Női szerepek régen és most	3
3. Kötődés	7
3. 1. John Bowlby – A kötődéstudomány megalapozója.....	7
3. 2. Harry Frederick Harlow - Szőranya-drótanya kísérlet, műanya helyzet	9
3. 3. Mary D. (Salter) Ainsworth – Az Idegen Helyzet Teszt/Eljárás	11
4. A kötődés hatásai, a korai kapcsolat hiányában fellépő jelenségek	15
4. 1. Érintett területek: önszabályozás; érzékenységi, függőség, önbizalom; érzések, érzelmek; társas kapcsolatok	15
4. 2. A korai szeretetkapcsolat hiánya esetén fellépő jelenségek – vizsgálatok, kutatások, következmények	19
5. A kötődési zavarok típusai	22
6. József Attila életútja	23
6. 1. Tanulmányok	25
6. 2. Költői pályája	26
6. 3. József Attila és a szerelem	29
6. 4. Betegsége, halála	31
7. Apakép, anyakép József Attila költészetében	32
8. József Attila: <i>Mama</i>	36
8. 1. A költemény születéséhez köthető körülmények	36
8. 2. A cím értelmezése	37
8. 3. A <i>Mama</i> című vers elemzése, értelmezése	38
9. József Attila: <i>Kései sirató</i>	43
9. 1. A költemény születéséhez köthető körülmények	43
9. 2. A cím értelmezése	44
9. 3. József Attila felnőtt-gyermek modelljei	44
9. 4. A <i>Kései sirató</i> című költemény elemzése, értelmezése	45
10. Összegző reflexió	51
Felhasznált irodalom	55
Internetes források	56
Függelék	58

1. Bevezetés

Szakdolgozatom alapjául nagy teret engedő témát választottam: a család az irodalomban. Ezen belül főként az anya szerepére, fontosságára helyezem a hangsúlyt. Pszichológiai oldalról közelítem meg az anya-gyermek kapcsolat jelentőségét, így megismerve a különböző kötődési formákat, melyek később a gyermek egész életére hatással lehetnek. Megvizsgálom a sérült anya-gyermek kapcsolat jellemzőit, melyek esetlegesen alátámaszthatják a későbbiekben a József Attila két anyaversének mélyebb értelmezésekor felszínre kerülő gondolatokat. A *Kései sirató* és a *Mama* mélyebb tartalmi megismerése bizonyítékképpen szolgálhat azt illetően, hogy egy sérült anya-gyermek kapcsolat évek távlatából is milyen romboló hatással lehet egy felnőtt ember életére, milyen torzulásokat, zavarokat okozhat a személyiségben és a szociális, emberi kapcsolatok esetében.

Az anyaszerep hangsúlya nem véletlenül merült fel számomra. Míg az elmúlt korokban azt láthattuk, hogy egymás mellett élt több generáció, jellemzően nagycsaládokban, addig mára ez a rendszer teljesen megváltozott. Akkoriban az anyának volt segítsége; vagy a nagyszülők figyeltek a gyermekekre, vagy a nagyobb testvérek vigyáztak a kisebbekre. A gyerekek ezekben a családokban nem voltak egyedül, nem érezték magukat magányosnak, kisebb volt az esélye annak, hogy súlyos lelki trauma alakuljon ki, mely a későbbi éveiket jelentősen meghatározná. Ma nagyon kevés olyan családot találunk, ahol a nagyszülők is a gyermekekkel együtt élnek, illetve nem jellemző a sokgyermekes család sem. Ha József Attila verseit alapos értelmezésnek vetjük alá, akkor láthatjuk, hogy a félárván felnőtt költő esetében micsoda traumát okozott édesanyja személyének, törődésének a hiánya, hisz családfenntartóként kénytelen volt a munkát választani gyermeke helyett.

Mindamellett, hogy egy gyermek életének az apa is fontos és elengedhetetlen részét képezi, úgy vélem, hogy egy anya-gyermek kapcsolatnak merőben más jellemzői vannak, egy anya másképpen érzi és éli meg a gyermekével kapcsolatos dolgokat. A gyermek részéről pedig az élet legelső pillanatától kezdve az anya az a személy, aki biztonságot, nyugalmat, szeretetet, teljes elfogadást biztosít. Kettejük kapcsolata az első találkozástól kezdve mindenféle érdektől mentes, tiszta, önzetlen szereteten alapszik. Anyává válni azonban nem egyszerű, még abban az esetben sem, ha egy nő tudatosan készül erre a feladatra. A régi hagyományos értékrend teljesen felborult, a családban részt vevő személyeknek egyre több szerepkörnek kell megfelelniük. Lassan már nem tudjuk elválasztani élesen a női és férfi munkakörök határvonalait, a

karrierépítés pedig a nők számára is elengedhetetlen feladatként jelenik meg. A régi korok családi normái megengedték egy nőnek, hogy csupán „csak” anya, feleség legyen, nevelje a gyermekeket, vezesse a háztartást, hisz a családfenntartó a férfi volt. A nők kizárólag a szegényebb családokban voltak kénytelenek munkát vállalni, hogy a férjjel közös keresetből fent tudják tartani családjukat. Azonban a mai társadalmak esetében számos szerepkörnek kell megfelelni: anya, feleség, testvér, dolgozó nő, háztartásvezető. A különböző szerepkörök számos feladattal járnak, s ezek halmozódása miatt lesznek olyan területek, ahol kevésbé teljesítenek jól a nők, hisz nem lehet mindig, mindenhol, mindenkinek hiba nélkül megfelelni. Az anyák próbálnak lavírozni a különböző szerepek között, olykor azonban pont a gyermekükkel való kapcsolat sérülhet, amelynek a későbbiekben is nyoma maradhat. A felgyorsult és egyre elgépiesedő világban pedig hajlamosak az anyák egy-egy „okoseszközzel” lekenyerezni a gyermeküket, csak azért, hogy a többi feladatnak is megfeleljenek. És itt szintén elveszik az a minőségi idő, amire a gyermeknek szüksége lenne. Nehéz a mai felgyorsult világban lépést tartani, megtalálni az arany középutat, mely segítségével optimális helyzet lenne elérhető.

E kérdésekhez tökéletesen csatlakozhat József Attila költészetének egy része. A költő rövid életútjából láthatjuk, hogy nem csupán az anyagiak, a biztonság, az állandóság, de a harmonikus személyiségfejlődéshez elengedhetetlen feltételek sem voltak biztosítottak számára. Már ezek önmagukban előre vetítik egy sérült személyiség kialakulásának a lehetőségét. Mindezen túl a költőnek meg kellett küzdenie édesanyja hiányával, mely érzés egész életét végigkísértett. Úgy gondolom, hogy József Attila anyavérsei tökéletes példát mutatnak arra, hogy egy sérült anya-gyermek kapcsolat mennyire el tud ferdíteni egy emberi sorsot, s a feldolgozatlan traumák hogyan teszik végül képessé az embert akár az önbántalmazó viselkedésre.

2. Női szerepek régen és most

Az elmúlt 20-30 évben gyökeresen megváltozott a nőkkel szemben felállított társadalmi kritériumok rendszere. A rendszerváltás előtti időszak jellemzője volt, hogy a nők azt tették, ami elvárásként jelent meg. Ebben az időszakban a fő hangsúly a házasságkötésen – melynek lehetőség szerint huszonéves korban meg kellett köttetnie –, valamint a gyermekvállaláson volt. Amennyiben egy nő nem tett eleget e „követelményeknek”, kilógott a társadalom által felállított sorból, mely egyfajta kirekesztést, kiközösítést vont maga után. A házasság szentségének megéléte nagyon fontos volt az anyává válás szempontjából, hisz egy egyedülálló, fiatal nő képtelen lett volna eltartani gyermekét. Ezen kívül számos gazdasági, társadalmi ok is húzódott a háttérben.

A mai világra azonban már nem jellemző az előzőekben bemutatott életfelfogás. A házasságok nem hozzák magukkal egyöntetűen a gyermekvállalás igényét, a szülővé válás manapság már jól átgondolt, tudatos döntés következményeként jelenik meg. Ezt a döntést pedig számos külső tényező is befolyásolja, mint például az anyagi körülmények, a munkahelyi és tanulmányi tényezők, de nagymértékben hatást gyakorolnak az elhatározásra az érzelmi attitűdök is. Mindezekből következik, hogy a 21. században a gyermekvállalás ideje jóval későbbre tolóódott, mint elődeink idejében.

A fentebb említett tényezőkön túl érdemes említést tenni még néhány olyan területről, melyek megítélése szintén gyökeres változáson ment keresztül az utóbbi évtizedekben. Az első ilyen a fogamzásgátlásról való gondolkodás. Míg az 1970-es, 1980-as években számos precedens volt a nem tervezett gyermek érkezésére, napjainkban jóval kevesebb hasonló esettel találkozhatunk. A mai fiatalok időben előbb érnek, s a szülők is jóval előbb kénytelenek gyermekeiket felvilágosítani, így a fogamzásgátlók használata már teljesen természetes jelenséggé épül be a hétköznapijainkba. Ajánlatos szót ejteni a meddőség kérdéséről is, hisz mostanság számos pár küzd ezzel a problémával. A probléma mögött nem csupán genetika, illetve betegségből származó okok húzódnak. Jelenlegi modern világunkban elsődleges helyen szerepel a karrier, az egzisztencia kialakítása, amellyel párhuzamosan kitolódik a nők gyermekvállalási életkora. Különböző adatok támasztják alá, hogy a meddőség gyakorisága párhuzamosan nő az életkorral. Azonban nem csupán a gyermekvállalás ideje tolóódott ki időben, hanem a házasságkötések is későbbre tevődtek.

A két terület nagyban összefügg egymással, s manapság mind a két esetben jó néhány olyan külső komponens található, melyek számbavétele szükséges a helyes, biztos döntés meg-

hozatalához. A mai fiatal felnőtteknek fontos a diploma megszerzése, ez egyfajta biztonságérzetet ad. Lényeges szempontként jelenik meg a munkahely megléte, ahová a gyermekkel otthon töltött évek után is vissza tudnak menni dolgozni. Elengedhetetlen, hogy olyan párt válasszanak, akivel akár több éves együttélés után is biztosak a családalapításban. Mindezen szempontok mellett meg kell említeni még azt a tényt, hogy manapság egy igen bizonytalan világot élünk, ahol a mindennapi megélhetés, a munkahelyek megléte, az egészség megőrzése egyre nagyobb akadályokba ütközik. A fentebb leírtakból pedig egyértelműen levonható az a következtetés, hogy napjainkra inkább egyfajta óvatos és jól átgondolt döntéshozatal a jellemző.

A korábbi évek vizsgálatakor azt is észrevehetjük, hogy a nőkkel szembeni elvárások is változáson mentek keresztül. Ezeket az elvárásokat azonban nagyon sok esetben nem a közvetlen környezet vagy a társadalom támasztja. Egyre nagyobb teret kap a mindennapi életben a média, s az ott sugárzott követelményeknek szeretne sok ember megfelelni, mert az jelentene egyfajta boldogságot, elégedettséget. Ennek megfelelően az anyákkal szemben támasztott követelmények is átalakultak, s nem elég, hogy egyre több „szerepnek” kellene tökéletesen megfelelni, de mindezt párhuzamosan kellene teljesíteni. Egy anya legyen: szuper anyuka, kíváncsú nő, ideális háziasszony, kitűnő munkaerő, s közben érezze jól magát a bőrében. A túlzott megfelelési kényszer következménye pedig, hogy az egyik szerepben való tökéletes tündöklés a másik rovására megy, hisz nem lehet minden területen hibátlanul teljesíteni.

A régi társadalmak pontosan meghatározták a nők családban betöltött szerepét. A hagyományos női szerepek között említhetjük az „anya” funkciót. Tradicionális értelemben az anyának semmi más dolga nem volt, mint otthon lenni a gyermekkel/gyermekekkel, akit a férjével közösen vállaltak. Ez meglehetősen lefokozott szerepnek tűnhet, hisz a társadalom, gazdaság számára haszonnal nem járt, csupán a családi élet mindennapjait tartotta fent. Klasszikus női szerepként jelent meg a „feleség” státusz is, melyhez egyértelmű és konkrét tulajdonságok is tartoztak. A jó feleség engedelmes, visszahúzódozó volt, aki minden körülmények között gondoskodik a férjéről, kiszolgálja őt. A saját önös érdekeit minden esetben háttérbe szorítja, s csak a család szempontjait helyezi előtérbe. Nem szabad elfelejteni, hogy ezekben a konzervatív társadalmakban a nők és férfiak közti függőségi viszony volt a megszokott, hisz a nők önálló pénzkereseti lehetőséggel nem rendelkeztek, így a férjük nélkül nem tudtak volna megélni. A harmadik hagyományos státusz a „szerető”, aki a férfi számára a testiséget, vonzerőt, nemző szexualitást képviselte, s ez független volt attól, hogy a nő mit szeretett volna.

Manapság a régi szerepek kiegészültek, megjelent a „dolgozó” nő státusza. Az egyenjogúság, a nők személyének figyelembevétele, illetve az a tény, hogy a munkába állásukat engedélyezték, összességében eredményezte az említett szerep kialakulását. Napjainkban a nők

nincsenek ráutalva a férfiakra, nincsenek kiszolgáltatva, eltűnt a régi függőségi viszony. Saját keresetükből képesek eltartani magukat, s akár egyedül bátran vállalnak gyermeket is.¹

A különböző országok női szerepekkel kapcsolatos tradicionális nézőpontja nem csupán a közvéleményben és a társadalmi szemléletmódban mutatkozik meg. Ennek nyomait fedezhetjük fel a családokhoz kapcsolódó különféle állami politikában is. Az adott államnak az anyasághoz és a keresőtevékenység megkönnyítéséhez kapcsolódó intézkedéseinek, intézményrendszereinek deficitje is alátámasztja a nőkkel kapcsolatos elvárások alakulását. A családon belüli attitűd esetében is hasonló felfogásról beszélhetünk, hisz a családok nagy többségében az anyára hárul a háztartás ellátása, a gyermekek gondozása. Több kutatás bizonyítja, hogy Magyarország a család fontosságának, értékének, illetve a nemi szerepeknek a kérdésében is egy tradicionális szemléletmódot képvisel. Pongrácz Tiborné és S. Molnár Edit a nemi szerepek változásait vizsgálata, melyhez 2000-ben és 2009-ben végeztek kérdőíves felmérést, mind a két évben ugyanazokat a kérdéseket tették fel 20 és 50 év közötti nőknek és férfiaknak.² A kérdőíves felmérés alapján elmondható, hogy az anyaság mellett a keresőtevékenység is egyre fontosabbá válik a családok életében a nők részéről. Az ezredfordulón a megkérdezett személyek döntő többsége úgy gondolta, hogy mind a családi életre, mind pedig a gyermekekre rossz hatással van, ha az anya még dolgozik is. Ez az álláspont a 2009-es évekre már veszített jelentőségéből. A 2000-ben végzett vizsgált megmutatta, hogy Magyarországon jelentős többségben vannak azok a nők, akik véleménye szerint a nők igazi vágya az otthon és a család. A magyar nők 78%-a gondolta így, míg Hollandiában, illetve Kelet-Németországban ez 33-34% körül volt. A vélemények formálódását nagy mértékben befolyásolta a személyek iskolázottsága. A magasabb iskolai végzettséggel rendelkező nők esetében elmondható, hogy nagyobb hangsúlyt fektettek a munkára és a karrierre, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű társaik. A kettő és háromgyermekes családok esetében a felmérés alátámasztja azt a tényt, hogy a munka és a keresőtevékenység egyre nagyobb szerepet kap. A kutatás vizsgálta a hagyományos „pénzkereső férfi és a családi feladatokról gondoskodó nő” képéhez kapcsolódó nézeteket is. Az eredmények azt mutatják, hogy hazánkban még mindig nagyobb számban vannak azok, akik támogatják a tradicionális női-férfi szerepfelosztást.

A megvizsgált adatok azt támasztják alá, hogy az elmúlt években a magyar társadalomban fordulat következett be a nemi szerepekhez kapcsolódóan. A hagyományos család- és gyermekközpontú felfogás kissé háttérbe szorult, míg a munkaorientált értékrend nagyobb teret ka-

¹ https://bokorportal.hu/eloadasok/bajnokne_orsi_anyaszerep.pdf [2023.03.02.]

² <https://demografia.hu/hu/letoltes/kiadvanyok/Szerepvaltozasok/192-206Pongracz.pdf> [2023.03.02.]

pott. A társadalomban elfogadottá vált, hogy a családokban az anya is munkát vállal, keresőtevékenységet folytat, s ez nem befolyásolja negatívan a családi életet, sőt inkább a stabilitás erősödik ezáltal. Ez annak is köszönhető, hogy az állam az eddigiekhez képest másfajta családpolitikai és foglalkozáspolitikai célokat fogalmazott meg, s ez megváltoztatta a női munkavállaláshoz kapcsolódó társadalmi véleményt is.³

³ <https://demografia.hu/hu/letoltes/kiadvanyok/Szerepvaltozasok/192-206Pongracz.pdf> [2023.03.02.]

3. Kötődés

A korai anya-gyermek kapcsolat megfelelő minősége a gyermek későbbi életéveiben is meghatározó szerepet játszik. Ezt a kapcsolatot számos tényező befolyásolhatja, mind a gyermek, mind az anya, s a tágabb környezet által egyaránt. Számos kutatás bizonyította, hogy a gyermek személyiségének optimális fejlődéséhez elengedhetetlen az ideális, anyával való kapcsolat megléte. Az újszülött-anya kapcsolat a kezdeti időszakban speciális kontaktust jelent. Egyfajta kiszolgáltatottsági helyzet jelenik meg a gyermek részéről, hisz szükségleteinek kielégítése nagyban függ az őt ellátó anyától vagy gondozótól. A kezdeti időszakban az anya, gondozó biztosítja magát a létezését a gyermeknek, s ez egyfajta ráutaltságot is feltételez. Az idő múlásával az újszülöttben érzelmi ragaszkodás alakul ki. Ekkor már nem csupán az igények kielégítése miatt válik fontossá a felnőtt személye, hanem egyfajta biztonságérzetet nyújt a jelenléte. Amennyiben az anya nincs jelen, bizonytalanság, feszültség, nyugtalanság lesz úrrá a gyermekben, s ez a helyzet igen heves érzelmi reakciókat vált ki. A gyermeknek nagyon hosszú időn keresztül az anyja az egyetlen és legfontosabb kapcsolata. Éppen ezért kettejük viszonya hangsúlyos szerepet játszik a kötődési mintázat kialakulásában. A következő részekben három olyan személyt mutatok be, akik kísérleteik, megfigyeléseik segítségével rávilágítottak arra, hogy a korai kötődés vagy annak hiánya milyen érzelmi reakciókat válthat ki a gyermekekből, s akik lefektették annak a tannak az alapjait, amely kimondja, hogy a kötődés nem csupán a szükségletek kielégítése miatt hangsúlyos, hanem az érzelemszabályozás; a későbbi felnőtt életben megjelenő szociális, társas kapcsolatok alakulása; illetve az egyén viselkedésmintázata szempontjából is lényeges. Mindezekből levonható az a következtetés, hogy az ember korai életéveiben megtapasztalt szeretet, szeretetlenség, törődés vagy annak hiánya, illetve ennek következményeként átélt traumák sorozata hatással lehet egy egész életre, s gyakran a felnőttkori életvezetést is mélyen befolyásolja.

3. 1. John Bowlby – A kötődéstudomány megalapozója

Angol orvos, pszichoanalitikus. Édesapja londoni sebész volt, édesanyja pedig egy skót arisztokrata család sarja. Bowlby édesanyja révén személyesen is megtapasztalta, hogy milyen hatással vannak a személyiségfejlődésre a sérült családi kapcsolatok. Anyja kétféle személyiséggel évről-évre találkozott. A nő egyrészt pezsgő városi életet élt Londonban, s ekkor az esetek többségében a gyermekekre dada vigyázott. Azonban évente két hónapot Skóciában töltött

gyermekével, ahol folyamatosan nevelte őket. Mindezen élmények a későbbiekben közrejátszottak abban, hogy megfogalmazta kötődésmélettét.

21 évesen munkát vállalt egy iskolában, ahol nehezen kezelhető gyermekekkel foglalkozott. Az iskolában két gyermek életútja mély benyomást gyakorolt rá, mindkettejük életútján nyomom követhető volt az anyával való kapcsolat súlyos sérülése. Ez indította el Bowlbyt azon az úton, hogy a gyermekpszichátria területén mélyebb ismereteket szerezzen. Ennek hatására tanulmányokat kezdett a Brit Pszichoanalitikus Egyesületnél a pszichoanalitika területén, s ezzel egyidőben folytatta orvosi és pszichátriai tanulmányait is. Bowlbyt mélyen érintették Melanie Klein gondolatai, melyeknek központi alaptétele az volt, hogy a kisgyermek első kilenc hónapjában az anyjához fűződő kapcsolat hangsúlyosan befolyásolja a személyiség fejlődését. Azonban az elmélete nem terjedt ki az anya valóságos jelenlétének hangsúlyos szerepére, s Bowlby gyakorlati munkája során egyre jobban meggyőződött arról a tényről, hogy az átélt családi tapasztalatok szerepe igen lényeges a különböző érzelmi zavarok kialakulásában. Mindemellett rájött arra a tényre is, hogy az érzelmi zavarok kezelésekor nem elégséges csupán a gyermekekre koncentrálni, figyelmet kell fordítani az anyával való kapcsolatra is.

A II. világháborút követően elfogadta a Tavistock Klinika Gyermekterápiás osztályának vezetői posztját, s munkáját rögtön az osztály átnevezésével kezdte. Az új név pedig Gyermek-Szülő Terápiás osztály lett. Az intézményben megalapította saját kutatócsoportját, s itt dolgozott együtt számos olyan kollégával, akik nélkül a kötődésmélet létrehozása, megfogalmazása nem valósulhatott volna meg.⁴

Az 1950-es években két olyan kutatás indult útjára, amely nagyban elősegítette a kötődésmélet kialakulását:

1. A II. világháború miatt árván maradt gyermekek lelki és mentális egészségének felmérését kezdeményezte a WHO, s Bowlby csapatával együtt erről készített beszámolót.
2. James Robertson filmje, amely egy kisgyermek traumatikus élményét mutatja be, mikor kórházba kerül, s távol van édesanyjától.⁵

Bowlby véleménye alapján a kötődési viselkedés magában foglal minden olyan viselkedést, melynek legfőbb célja, hogy elérje az anya/gondozó közelségét. Ez a viselkedés meglátása szerint veleszületett. Ezen viselkedésformák a korai életszakaszban a leghangsúlyosabbak. A gyermekek repertoárjában megtalálhatók az úgynevezett jelző viselkedések (pl. sírás, gögicselés),

⁴ Hámori Eszter: *Kötődésmélet régen és ma. Konceptiók, kutatás, módszerek és klinikai vonatkozások Bowlbytól napjainkig*. Egyetemi jegyzet. Bp.: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2013. pp. 13-15.

⁵ Uo. p. 18.

melyek segítségével a gyermek kapcsolat felvételre, fenntartásra serkenti az anyát, s vannak a végrehajtó viselkedések (pl. követés), melyek megléte által a gyermek maga is kapcsolatot tud teremteni. Bowlby véleménye szerint a viselkedérendszer nincs mindig aktív állapotban. Azonban, ha túl nagy távolságra kerül az anya és a gyermek egymástól, azonnal aktivizálódik, s ha ismét a megfelelő távolság alakul ki, akkor csökken az aktivitás. A gyermeknek a legfőbb célja ezzel egy optimális távolság kialakítása, mely kellő biztonságérzetet s védelmet jelent a számára. A megfelelő távolság meghatározására számos külső és belső tényező is hatással van. Bowlby a kötődés fejlődése során négy ciklust különített el, melyek életkorhoz köthetően jelennek meg, s mindegyiknek megvan a maga jellemzője.

1. A differenciálatlan kötődés: a születéstől a 6. hétig

A szociális viselkedésre nem jellemző a megkülönböztetés, nem csupán a gondozó jelzéseire reagál a gyermek, hanem szinte minden környezeti ingerre. Előtérbe helyezi az emberi arc látványát.

2. A megkülönböztetés fázisa: a 6 héttől a 6-8. hónapig

A viselkedésre már a megkülönböztetett szociális válaszkészség a jellemző, a gyermek kezdi megkülönböztetni édesanyját más személyektől. Főként az anya személyét részesíti előnyben, s ehhez kapcsolódik a megkülönböztetett válaszkészség.

3. Az aktív kötődés szakasza: a 6-8. hónaptól a 18. hónap–2. évig

Jellemző rá a kontaktuskeresés, illetve az elsődleges gondozó felé mutatott közelség. Megjelennek a végrehajtó viselkedések. A gyermek viselkedésére a célorientáltság jellemző, viselkedését képes az őt ért ingereknek megfelelően változtatni, illetve különböző viselkedésmintákat kiválasztani. Ebben a korban már kötődik a gyermek.

4. A partnerség szakasza: 2-3. év

Célorientáltság jellemzi az anya–gyermek kapcsolatot. A kognitív képességeknek és a nyelvnek köszönhetően a gyermek ekkor már figyelembe tudja venni az anya nézőpontját, s ez szerepet játszik viselkedésének alakításában is.⁶

3. 2. Harry Frederick Harlow - Szőranya-drótanya kísérlet, műanya helyzet

H. F. Harlow amerikai pszichológus iskoláit a Stanford Egyetemen, valamint a Reed College-ben végezte, fő szakterülete a fejlődépszichológia volt, kutatási területét pedig a kötődés vizsgálata jelentette. A műanyával végzett kísérletek az ő ötlete alapján valósultak meg. A kísérlet

⁶ https://psycho.unideb.hu/munkatarsak/inantsy_pap_judit/targyak/fejll2_ea_kotodes_20080910.pdf
[2023.03.02]

elvégzéséhez élettelen műanyagokat hoztak létre, melyek az „igazi” anyákat „helyettesítették”. Kétféle műanyagot alkotott meg a pszichológus. Az egyik fából készült fejjel rendelkezett, kissé megdőlt teste volt, s testét szőr borította, s az ebbe való kapaszkodás hasonlított leginkább ahhoz, ahogy a majomgyerekek kapaszkodnak az anyjukba. A másik műanya egy megdőntött, henger alakú fémrács volt, amely esetében a fej kidolgozottsága sem volt lényeges. Ezen a műanyán is meg lehetett kapaszkodni, azonban ez inkább egy reflexszerű megfogásra hasonlított. Mindkét műanya alkalmas volt tehát arra, hogy bele lehessen kapaszkodni, illetve mászkálni lehessen rajta, valamint emlőszerűen működő tartállyal voltak felszerelve. A kísérletben újszülött rhesus majmok vettek részt. Az újszülött majmokat születésük után elszakították anyjuktól, s műanyagokhoz helyezték őket.

Harlow egyik legfontosabb kérdése az volt, hogy a majmoknál megjelenő anyjukba való kapaszkodás csak a táplálkozás miatt jelenik-e meg, vagy esetlegesen az anya közelsége miatt is fontossá válik. Amennyiben a testi kontaktus is hangsúlyos tényező, abban az esetben a megkapaszkodás háttérében egyfajta biztonságérzet is megjelenik. A kérdésre a következő kísérlet adott választ: a kismajmok ketrecében mind a két műanya folyamatosan jelen volt. Az egyik kísérleti csoportban a szőrányára helyezték rá az emlőszerű tartályt, míg a másik csoportban a drótanya kapta meg a tartályt. A kísérlet eredményeképpen láthatóvá vált, hogy a táplálkozás terén nem volt különbség a két műanya között, mind a két csoport ugyanakkora mennyiségű tejet fogyasztott. Azonban a testi kontaktus, az anya közelsége szempontjából már jóval változatosabb „eredmény” született. Megfigyelhetővé vált a kísérlet során, hogy a szőrányán lényegesen több időt töltöttek a kismajmok, mint a drótanyán. Ezt nem befolyásolta az a tény sem, hogy melyiküktől kaptak táplálékot. A kísérletből egyöntetűen levezethető tény tehát, hogy az anya nem csupán a táplálkozás szempontjából jelenik meg lényeges személyként, hanem a testi közelség, kontaktus, a biztonságérzet, a megnyugvás miatt is hangsúlyos személy.

Harlow azonban nem csupán az előbbi területek vizsgálatával foglalkozott. Megfigyelte a kismajmok cselekvő, kereső és játékos viselkedését egy játszószobában az anya jelenlétében s hiányában, s mindezt annak a függvényében, hogy az adott kismajom szőrányán vagy drótanyán nevelkedett. A kísérletből messzemenő következtetéseket tudtak levonni. Azok a kismajmok, akik esetében a szőránya volt jelen, eleinte erősen kapaszkodtak anyjukba, megfontoltak voltak, majd elengedték anyjukat, s barátkozni próbáltak. Azonban tudták, hogy a szőránya jelen van, s ez biztonságérzetet adott nekik. Viszont abban az esetben, ha a szőránya nem volt jelen, teljesen más viselkedési minta jelent meg a kismajmoknál. Félve kuporodtak össze a szobában, nyüszítő hangot adtak ki, nem mertek elindulni a tárgyak felé. Játékos tevő-

kenység ebben az esetben nem alakult ki. A fémányán nevelkedett majmok esetében elmondható, hogy ők még a műanya jelenlétében sem tudtak semmiféle játékos cselekedetet végrehajtani, rohángáltak, hangoskodtak, a földhöz vágták magukat. Nem meglepő módon a teljes magányban nevelt kismajmokra is pontosan ugyanez a jellemző. A kísérletből látható, hogy hiába volt bent a műanya – aki némi biztonságérzetet jelentett –, a magányban és drótanyával élő kismajmok nem tudtak a különböző tárgyakkal játszani, önfeledt játéktevékenységet kialakítani.⁷

3. 3. Mary D. (Salter) Ainsworth – Az Idegen Helyzet Teszt/Eljárás

Mary Ainsworth az Egyesült Államokban született 1913-ban, s Torontóban végezte iskoláit, ahol pszichológiából mester fokozaton végzett 1936-ban, majd 1939-ben fejlődéslélektanból doktori minősítést szerzett. Egyetemi évei alatt ismerkedett meg a biztonság elmélettel, amely mély benyomást tett rá, hisz ennek a tételnek központi gondolata, hogy a kisgyermeknek meg kell tapasztalniuk az anyától való biztonságos függést, s ennek tudatában mernek elindulni a világ felfedezésére. Doktori disszertációja írásakor is ezt a területet kutatta. A kutatáshoz kidolgozott egy önkitöltős skálát is, s ehhez kapcsolódtak az önéletrajzi elbeszélések elemzései. Ebben a munkájában találkozhatunk elsőként a „biztonságos bázis” teóriáról, amely ma már egy lényeges kötődéseméleti fogalom, s amely kifejezetten az ő nevéhez köthető. A későbbiekben a torontói egyetem munkatársaként számos területen fejlesztette és bővítette tudását; ilyen volt a klinikai diagnosztika, a személyiségpszichológia, kutatómódszertani kérdések, de a pszichoanalitikus gondolkodás alapelvei is foglalkoztatták.⁸

Az Idegen Helyzet Eljárás Mary Ainsworth és Barbara Wittig nevéhez köthető, akik 1969-ben dolgozták ki az említett megfigyelési eljárást. Az ötletet egy korábbi kísérlet – mégpedig Harlow rhesus majmokkal végzett kutatása – adta. A kidolgozott folyamat 8 részből állt, s mind a nyolc rész 3 perces periódusokra bontható. A cél az volt, hogy a különböző fázisok beindítsák a kötődési rendszer működését. E cél elérése érdekében használták fel az ismeretlen szobát, az idegen egyén belépését, illetve az anyától való két rövid elkülönítést. Ezek alapján megfigyelhetővé vált a 12-18 hónapos korú kisgyermeknél a kötődési viselkedés.

Az Idegen Helyzet Eljárás nyolc szakasza a következő:

⁷ Mérei Ferenc–V. Binét Ágnes: *Gyermekelektan*. Libri Kiadó, 2017. p. 31-36.

⁸ Hámosi Eszter: *I. m.* p. 15-16.

1. A szülő és a gyermek egy számukra ismeretlen szobába lépnek be. A teremben két szék és a gyermek életkorának megfelelő játékok találhatók. A szobához egy detektívtükrös helyiség is csatlakozik, ahol a megfigyelő tartózkodik, s ahonnan videófelvétel is készíthető.
2. A kisgyermek barátkozik a különböző játékokkal. Ekkor az anya még jelen van, de a háttérben a székre ül és elfoglalja magát. A gyermek igényére reagálhat, de magától nem kezdeményezhet kontaktust.
3. Az idegen személy belép a szobába. Az idegen mindig egy előzetesen betanított nő. Helyet foglal a széken, majd beszélgetni kezd az édesanyával. Az ismeretlen személy játékba kezd a gyermekkel, eközben az anya észrevétlenül távozik a szobából.
4. A gyermek belekerül az első anyától elkülönített helyzetbe, az ismeretlen személlyel marad egyedül. Amennyiben a gyermek továbbra is a játékkal foglalkozik, akkor az idegen személy a háttérbe vonul, ha azonban a gyermek passzívvá válik, akkor próbálja a játékokra terelni a figyelmét. Amennyiben a gyermek elszomorodik, próbálja megnyugtani.
5. Az anya visszatér a szobába, s egy kis időt vár, hogy a gyermek hogyan reagál erre. Amennyiben szükséges, megnyugtatta és játékra biztatja, miközben ő a székre leül. Mindeközben az idegen személy észrevétlenül távozik. Ennen a fázisnak a végén az anya elköszön a gyermektől és ismételten elhagyja a szobát.
6. Kialakul a második szeparációs szituáció. A kisgyermek teljesen egyedül marad a helyiségben.
7. Visszatér az idegen egyén. Ha a gyermek sír, megnyugtatta, ha nyugodtan játszik, akkor köszönti, de a háttérben marad.
8. Az anya másodjára tér vissza a szobába. Megáll az ajtóban egy kicsit és várja a gyermek reakcióját. Amennyiben indokolt, csillapítja a gyermeket, és játékra buzdítja. Az idegen személy ismételten távozik a szobából.

Az Idegen Helyzet Eljárásban az anya és az ismeretlen személy is pontos utasítások alapján viselkednek. Az édesanya csak és kizárólag a visszatérésre és a szabad szituációkra kap utasításokat, azonban megkéri, hogy amíg a gyermek játszik, addig ne kezdeményezzen vele kontaktust. Az édesanya a visszatérésekor az általa bevált módszerekkel nyugtathatja meg a gyermekét, hisz így figyelhető meg mindkettejük természetes viselkedése az adott helyzetben. Az ismeretlen személynek azonban visszafogottnak, de ugyanakkor kedvesnek kell lennie mind az anyával, mind pedig a gyermekkel. A kisgyermek játéktevékenységébe úgy kell bekapcsolódnia, hogy az ne tűnjön beavatkozásnak; a gyermek és az anya kontaktusba nem avatkozhat bele;

az anya visszatérésekor úgy kell a háttérben maradnia, hogy az ne legyen hatással a két személy magatartására. Amennyiben a gyermek a szeparációs helyzetben túlzottan nyugtalan, elkeseredett, a szituáció időtartama lerövidíthető.⁹

A két kutató, illetve tanítványaik a megfigyelések alapján, valamint azok elemzése során három viselkedésmintázatot tudtak jól elkülöníthetően leírni.

1. *A biztonságosan kötődő gyermek*

Az anyával sokat kommunikált. Az idegen személy megjelenésekor kezdetben visszahúzódó volt, de nem utasította vissza a közeledését. Mikor az édesanya elhagyta a szobát, tiltakozott, mikor visszatért, kereste vele a kontaktust. Könnyen megnyugtathatók voltak.¹⁰ A gyermek a játékokat bátran fedezi fel édesanyja jelenlétében, azonban, ha az anya elhagyja a szobát, akkor nyugtalan, nehezen vigasztalható, nem foglalkozik sem a játékokkal, sem az idegen személlyel. Az ismeretlen egyén nem képes a gyermek megnyugtására, a gyermek kifejezi negatív érzéseit mind az ismeretlen hely, mind pedig az anya hiánya miatt.¹¹

2. *Szorongó-elkerülő gyermek*

Az anya távozásakor explorációs aktivitásuk csökkent, egyébként minden fázisban exploráltak. A különböző szakaszokban sem az anyával, sem az idegen személlyel nem igazán kommunikáltak. A szorongás jelei nem mutatkoztak rajtuk az anya távozásakor, s visszatérésekor sem keresték sem vele, sem az idegen személlyel a kontaktot.¹² Nem reagál az anya, illetve az ismeretlen személy jelenlétére, de az édesanya távozására sem. Esetükben többnyire hiányzik az a kötelék, amely az édesanyához kötné a gyermeket. A kötődési rendszer működik, azonban mivel érzéseikre, szükségleteikre hosszú időn keresztül nem reagálnak, így megtanulják nem kimutatni érzéseiket.¹³

3. *Szorongó-ambivalens gyermek*

Az édesanya közelségét keresték, keveset exploráltak. Az idegen személy belépésekor az édesanyjukhoz húzódtak. Mikor az anya elhagyta a szobát, tiltakoztak. Az anya visszatérésekor függtek az anyán, ugyanakkor el is tolták maguktól. Vagy egyáltalán nem lehetett megnyugtathatni őket, vagy csak nagy nehézségek árán. Ez az ellentétes érzelmi

⁹ Uo. pp. 66-68.

¹⁰ Uo. p. 69.

¹¹ http://janus.ttk.pte.hu/tamop/kaposvari_anyag/jozsef_istvan/a_korai_any_a_gyermek_kapcsolat_s_a_ktds_jelentsge.html [2023. 03.04.]

¹² Hámosi: I. m. p. 69.

¹³ http://janus.ttk.pte.hu/tamop/kaposvari_anyag/jozsef_istvan/a_korai_any_a_gyermek_kapcsolat_s_a_ktds_jelentsge.html [2023.03.04.]

megnyilvánulás sokszor hosszú percekig megmaradt a gyermekeknél.¹⁴ Ezen gyermekek nagyfokú érzelmi reakciót mutatnak anyjuk jelenlétében, nehéz csitítani őket. Szinte semmilyen tevékenység nem köti le a figyelmüket. Az anya jelenléte és távozása teljesen kiborítja, egyszerre lógna az édesanyján, de tolja is el magától. A gyermek számára az anya nem jelent biztonságos háttérrel. Az anya hiába tér vissza, nem tudja gyermekét megnyugtatni.¹⁵

E három típuson kívül azonban még beszélhetünk egy negyedik formáról is, melyet Main és Solomon fogalmaztak meg 1986-ban:

4. *Dezorganizált kötődés*

Az e csoportba tartozó gyermekek a fentiekben bemutatott tüneteknél sokkal súlyosabb jeleket mutatnak. A dezorganizált kötődésű gyermekek sokszor önkárosító tevékenységeket hajtanak végre, gyakran minden ok nélkül lemerevednek, menekülnek az édesanyjuk elől. A kötődési rendszer esetükben teljesen szétesik, hisz számukra az anya egyben a nyugalom és a szorongás forrása is. A különbség az előbbieken bemutatott kötődési mintázatokkal, hogy ebben az esetben a gyermeknek nincsen semmiféle stratégiája, amely segítene feldolgozni az anya távollétéből eredő trauma helyzetet.¹⁶

¹⁴ Hámori: I. m. p. 69.

¹⁵ http://janus.ttk.pte.hu/tamop/kaposvari_anyag/jozsef_istvan/a_korai_any_a_gyermekek_kapcsolata_a_kotds_jelentsge.html [2023.03.04.]

¹⁶ http://janus.ttk.pte.hu/tamop/kaposvari_anyag/jozsef_istvan/a_korai_any_a_gyermekek_kapcsolata_a_kotds_jelentsge.html [2023.03.04.]

4. A kötődés hatásai, a korai kapcsolat hiányában fellépő jelenségek

Mint azt az előbbi fejezetben bemutatott kísérletek, megfigyelések, elméletek megismerése is alátámasztotta, a korai anya-gyermek bensőséges kapcsolat, a kötődés nagyon fontos kapcsolatot jelent a személyiség későbbi fejlődésében. Ám a nem megfelelő módon, diszharmonikusan megjelenő kötődési mintázatok, az anya bizonytalan, visszautasító reagálása a gyermek szükségleteire, érzéseire egy egész életre mély nyomot hagyhatnak a gyermekben. Ennek jelei már egészen fiatal korban megnyilvánulhatnak, s hatással lehetnek a felnőttkori szociális, társas kapcsolatokra, érzelemszabályozásra, viselkedéskultúrára egyaránt. Ebben a fejezetben bemutatom, hogy a kötődés milyen területeket érint a gyermek későbbi fejlődése során; szót ejtek arról, hogy a szeretetnélküliségnek, az anya hiányának milyen következményei alakulhatnak ki; ismertetem a különböző kötődési zavarokat.

4. 1. Érintett területek: önszabályozás; énhatékonyság, függőség, önbizalom; érzések, érzelmek; társas kapcsolatok

A korábbi fejezetekben foglalt tények, következtetések alapján kijelenthető, hogy a kötődés a gyermek számos életterületére hatással van. A bemutatott kísérleti helyzetek bebizonyították, hogy a gyermek anyjához való kötődése – függetlenül attól, hogy az pozitív vagy negatív érzelmi töltetű – befolyásolja viselkedését, tevékenységeit, érzelmi életét. A gyermek fejlődése során ez a kapcsolat a későbbiekben sem veszít jelentőségéből, s olyan fontos területeket befolyásol, melyek a fiataalkori, de akár a felnőttkori életévekben is meghatározzák az egyén önszabályozását; önismeretét, önbizalmát; érzelmi életét; szociális, társas kapcsolatait. Az alábbiakban ezekről a területekről írnék mélyebben.

Az önszabályozás esetében fontos szót ejteni az érzelmi kompetenciáról. Az érzelmi kompetencia alapvető készségei közé tartozik az adaptív megküzdés az önszabályozás által. Az érzelmi kompetenciának három nagy csoportját különböztethetjük meg: az érzelemfelismerést, az érzelemmegértést, illetve az érzelemszabályozást. A gyermekek érzelmeik irányítására különféle technikákat alakítanak ki magukban, melyek egy idő után belsővé válnak. A szabályozási stratégiák sajátos jellemzőket vonultatnak fel, attól függően, hogy a gyermek számára mely kötődési mintázat mérvadó. A biztonságosan kötődő gyermekek elsődleges érzelemszabályozási rendszert dolgoznak ki, mely az érzelmek nyílt kimutatásán alapszik, s ahol az érzelmi állapotok szabályozása a gondozóval együtt történik. Ebben az esetben egyfajta autonóm stra-

tégia jelenik meg, magas énhatékonyság alakul ki, s a problémák megoldására a gyakorlatorientáltság jellemző. A bizonytalanul kötődő gyermek két ún. másodlagos stratégia között választ. Az ellenálló kötődésű gyermekek esetében a túlaktiváló stratégia, míg az elkerülő kötődésű gyermekeknél a deaktiváló stratégia a jellemző. Az ellenálló gyermekekre jellemző, hogy a figyelmük szinte állandó, folyamatosan tartanak a veszélyes helyzetektől, illetve attól, hogy a gondozó távozik környezetükből. Mindezek hatására egy függő, lassú, nehézkes érzelmszabályozási rendszer alakul ki. Az önhatékonyság alacsony szintje és a cselekvőképtelenség jellemzi őket. Az elkerülő kötődésű gyermekek esetében látható, hogy kitérnek a negatív töltetű érzelmi szituációk elől, elnyomják magukban érzéseiket, a gondozó felé nem mutatják ki ingerültségüket.

Ha belegondolunk a fentiekbe, akkor láthatjuk, hogy egy ilyen gyermek érzelmi élete számos veszélyfaktort rejt magában. Ez a helyzet a későbbiekben általánossá válik, ami az érzelmek felismerésének, tudatosulásának és szabályozásának redukálódását vonja maga után, ez pedig negatív befolyással lesz a gyermek társas kapcsolataira, a kirekesztettség érzését keltve. Miután már megismerkedtünk a különböző kötődési mintázatokkal, ismeretekkel rendelkezünk a mintázatok jellemzőiről, az előbbieken bemutatott tények már abszolút nem tűnnek meglepőnek. Egy biztonságosan kötődő gyermek – aki a szeretetet, az anya pozitív válaszreakcióját tapasztalta meg – nagyobb mértékben lesz képes viselkedésének szabályozására, még a traumával járó érzelmi helyzetekben is; frusztrációtűrő képességük hatékonyabb; rugalmasabbak, pozitív megküzdési stratégiákat alkalmaznak. Ezzel szemben a bizonytalan kötődésű gyermekek érzelmi kompetenciái alacsonyabb szintet képviselnek. Esetükben jellemzőek a magatartásproblémák, valamint az agresszív megnyilvánulások. Ennek hátterében sok esetben a negatív szülői minta, illetve a szociális hátrányok állnak. A kötődés befolyásolja a viselkedésszabályozást, valamint jelentősége van a társas kapcsolatokban megjelenő viselkedés összehangolásában is, azonban ehhez kapcsolódóan szintén lényeges alapot jelent az a tapasztalás, melyet a gyermek az anyától/gondozótól látott. A biztonságosan kötődő gyermekek megtanulják, hogy a kommunikáció során folyamatos egymásra figyelés jelenik meg, hisz minden jelzésre érkezik válasz is. E minta alapján könnyebben kezelik a társas kapcsolatokat a későbbiekben is. A bizonytalan kötődésű gyermekek pont egy ellentétes impulzussal találkoznak, hisz köztük és anyjuk/gondozójuk között szabályozatlan kommunikációs kapcsolat jelenik meg, melyben az egymásra figyelés, a jelzésekre való reagálás számos esetben csak bizonyos érdekeket szolgáló folyamat. Ahogy a gyermekek számos dolgot a felnőttektől ellátott minta alapján, utánzással

tanulnak, produkálnak, láthatjuk, hogy a megtapasztalt viselkedési minták, érzelmi megnyilvánulások esetében is mély nyomot hagy az a példa, amit a szülő/gondozó nyújt a gyermek számára, már egészen kiskortól kezdve.¹⁷

A biztonságosan kötődő gyermekek megtanulják, hogy a világ irányítható, alakítható, befolyásolható, biztonságos hely. Ezt a tudást a szülő/ gondozó erősíti a gyermekben azáltal, hogy megfelelő módon reagál annak jelzéseire, szükségleteire. A gyerekekben ezáltal pozitív képességek bontakoznak ki: önbizalmuk magas szinten működik, önhatékony személyekké válnak. Mivel a bizonytalanul kötődő gyermekek szükségleteit, jelzéseit sokszor nem veszik figyelembe, az anya reakciójára a kiszámíthatatlanság, az elutasítás a jellemző, ezért ezeknél a gyermekeknél nem alakul ki az eredményes énszabályozás, nem bíznak saját képességeikben azt illetően, hogy irányítani, befolyásolni tudják a történéseket.

A függőség tekintetében Bowlby nézőpontját venném alapul, aki megfogalmazta a hatékony és nem hatékony függés fogalmait. Véleménye szerint a kisgyermek mindenképpen egyfajta függő kapcsolatba él anyjával/gondozójával, bár ez nem egy tudatos folyamat, egyszerűen a gyermek életkori sajátosságai, képességei ezt a helyzetet kívánják meg. Az anya viselkedése, válaszkészsége, jelzése, reagálása lesz az, ami segít a gyermek önállóságának kialakulásában. Bowlby véleménye szerint a hatékony függés esetében a gyermek egy idő után függőségét átalakítja autonómiává, ennek azonban előfeltétele, hogy az anya/gondozó figyeljen a gyermek szükségleteire és elégítse is ki azokat. Ebben a folyamatban központi helyen áll az énhatékonyság. Számos kutatás bizonyította, hogy a bizonytalan kötődésű gyermekek idősebb korukban is inkább keresik a felnőttek társaságát még akkor is, ha az rombolja a kortárs csoportbeli kapcsolatokat. A biztos kötődésű gyermekek sokkal inkább keresték kortársaik társaságát, s csupán egészséges mértékben vágytak a felnőttekkel való kapcsolatra. Elmondható, hogy hosszútávon a biztosan kötődő gyermekek sokkal jobban megbirkóztak a stresszes helyzetekkel, bátrabbak, ügyesebbek, célorientáltabbak, magabiztosabbak, kitartóbbak voltak, mint bizonytalanul kötődő társaik. Jobbam figyelembe vették az anya/gondozó utasításait, kéréseit, s próbáltak azoknak megfelelni. A felsorolt jellemzőkből láthatjuk, hogy a biztonságos kötődés az autonómia, az énhatékonyság, a gyermek kompetenciái kialakulásának alapját jelenti, s segít a későbbi élet során az akadályok leküzdésében is.¹⁸

¹⁷ F. Lassú Zsuzsa-Glauber Anna-Hajdu Krisztina-Kolosai Nedda-Rózsáné Czigány Enikő: *Gyermekek mentálisan sérülékeny családokban. Kézikönyv pedagógusoknak*. Bp.: Eötvös Kiadó, 2011. pp. 61-63.

¹⁸ Uo. p. 63-64.

A bizonytalanul kötődő gyermek egész kisgyermekkorában megtapasztalta, hogy milyen érzés az, mikor igényeit nem veszik figyelembe. Kétségek között él, s még saját személyének értékességét is megkérdőjelezi, hisz nem kap elegendő figyelmet. A félelem folyamatosan jelen van a mindennapjaiban, hisz az anya elérhetősége bizonytalan. Ez egyfajta folyamatos szorongásos állapotot eredményez, amely felnőttkorban is megmarad. Az anya nem megfelelő válaszreakciójára a gyermekben kialakulhat a harag érzése is. Negatív helyzet, hisz ez az érzés nem segíti a gyermek alkalmazkodását, s idővel már kiterjed a gyermek környezetére, más jellegű kapcsolatára, s ez a beilleszkedés szempontjából hatalmas hátrányt jelent. Az empátia abban az esetben alakul ki a gyermekben, ha az anya is ezt tükrözi a gyermek felé. Amennyiben a kisgyermek igényei megfelelő időben és módon ki vannak elégítve, megtanulja, hogy a lehetőségekhez mérten mindig segíteni kell a másinak.

Az ellenálló kötődésű gyermekek esetében elmondható, hogy visszahúzódóvá, félénkké váltak és ez hatást gyakorolt társas kapcsolataikra is. Az empátia legmagasabb fokát a biztosan kötődő gyermekek képesek produkálni, míg az ellenálló kötődésű gyermekek ugyan hasonló szintet képviseltek, de számukra nehézséget jelenthet a saját és a másik személy érzéseinek az elkülönítése. Az elkerülő kötődésű gyermekek esetében igen megdöbbentő jellemzőkről lehet beszámolni. Ez a csoport sok esetben kegyetlenül és elutasítóan reagál a másik személy szomorúságára. A szorongáshoz kapcsolódó vizsgálatok arra a megállapításra jutottak, hogy az ellenálló kötődésű gyermekek esetében sokkal jellemzőbben jelenik meg a visszahúzódás, bizonytalanság érzése, ami egyaránt rányomja bélyegét a kortársakkal és a felnőttekkel való kapcsolatokra. Az agresszió bizonyos foka is megjelenik a gyerekeknél, s nem meglepő módon ebben az esetben sem a biztonságosan kötődő gyermekek válnak agresszívvá. A kutatások rávilágítottak, hogy az elkerülő kötődésű gyermekek esetében többször jelenik meg az agresszió. Ez megnyilvánul a játékban is, ahol sokkal gyakrabban öltik magukra az elnyomó szerepét. A sikertelenség okát mindig másban keresik, nem vállalnak felelősséget. Az ellenálló gyermekeknél pont az ellentettje látható: inkább játsszák az áldozat szerepét, akit kicsúfolhatnak, kirekeszthetnek, megalázhathatnak. A zavarodott kötődés esetében is megjelenik az agresszió, s esetük többségében valamiféle diagnosztizálható patológias eltérés is társul ehhez.¹⁹

A társas kapcsolatok kialakításához elengedhetetlen a társas kompetenciák megléte, mely számos készséget és képességet magában foglal. Fontos, hogy a gyermek megfelelő kommunikációs képességgel, empátiával, konfliktuskezelési képességgel rendelkezzen; de emellett

¹⁹ Uo. p. 64-66.

legyen meg benne az építő jellegű versengés képessége, illetve érzékeny legyen a segítségnyújtás iránt is. A korai kötődő kapcsolat erre a rendszerre is hatással van: egyrészt meghatározza a társas világgal szembeni elvárásokat, másrészt a viselkedést irányítja. A biztonságosan kötődő gyermekek ehhez a területhez kapcsolódóan is pozitívabb jellemzőkkel írhatók le, s saját magukat is szerethető egyénként kezelik. Ezzel szemben a bizonytalanul kötődő gyermekek saját magukat ostromozzák, úgy gondolják, bennük van a hiba azért, mert nem szeretik őket. A két csoport közötti különbségek a későbbi életévekben is jelen vannak, s a korai anya–gyermek kapcsolat milyensége meghatározza a későbbi társas kapcsolatok alakulását is.²⁰

4. 2. A korai szeretetkapcsolat hiánya esetén fellépő jelenségek – vizsgálatok, kutatások, konzekvenciák, következmények

A második világháború után számos gyermek maradt anya nélkül. Ebben az időszakban rengeteg árvaház létesült, ahová a gyermekeket elhelyezhették, s ezek többségében jól felszerelt, korszerű egészségügyi és higiéniai eszközökkel rendelkeztek. Azonban az itt élő gyermekek fejlődése nem alakult megfelelő módon. Ezzel ellentétben az otthoni környezetben, szülőkkel együtt élő gyermekek fejlődése megfelelő volt annak ellenére is, hogy szegényesebb, rosszabb szociális körülmények között élték mindennapjaikat. Mi hiányzott az árvaházi gyermekeknek? Csupán egy szóval le lehet írni a választ: szeretet.

A téma első legfontosabb kutatója René Spitz volt, aki több fejlődési területet figyelt meg négy gyermekcsoport esetében. A csoportok a következők voltak: börtönben lévő leányanyák gyermekei; családban élő gyermekek, akik városban laktak; családban élő gyermekek, akik faluban laktak; lelencházi gyermekek. Az első három csoport esetében a megfigyelések nagyjából azonos eredményt szültek. A városi, értelmiségi szülők gyermekeinek fejlődése magasabb színvonalú volt, s a fejlődési folyamatra az egyenletesség volt jellemző. A falusi gyermekek átlagosan fejlődtek, a folyamat is egyenletes volt. A börtönben lévő anyák – akik saját maguk gondozták, látták el gyermekeiket, tehát kontaktusban voltak velük – gyermekei kissé alacsonyabb teljesítményre voltak képesek, de nem volt nagy az eltérés. A lelencházi gyermekek esetében azonban meglehetősen meglehetősen rossz eredmények láttak napvilágot. Kezdetben ők is fejlődést mutattak, azonban egy év elteltével az év végére a fejlődésükben nagyfokú visszaesés volt észrevehető, amely a másik három vizsgált csoport esetében alig észrevehetően jelentkezett.²¹

²⁰ Uo. p. 66-68.

²¹ Mérei-V. Binét: *I. m.* pp. 40-41.

Spitz a vizsgálatai alapján azt a következtetést vonta le, hogy a nem megfelelő körülmények között élő gyermekek még a rossz életkörülmények ellenére is fejlődnek, hisz az anya jelenléte, közelsége fontosabb tényezőt jelent. Ezzel szemben azok a gyermekek, akik esetében nincs jelen az anya, a kezdeti fejlődés ellenére visszaesnek, megakadnak, s erre tökéletes példa volt a lelencvárosi gyermekek helyzete. Spitz ezt a jelenséget hospitalizmusnak nevezte el. A később végzett vizsgálatok feltárták azt a tényt, hogy a kórházban anya nélkül hosszabb időt töltő gyermekek esetében is ugyanez a folyamat játszódik le. De az intézeti nevelésben részesülő gyermekek esetében is megfigyelhető a jelenség. A témát érintően számos kutatás történt az évek folyamán, s az előzőekben leírt eredményt igazolták. Következtetésként levonható tehát, hogy az anya nélkül felnövő gyermekek fejlődése lassúvá válik, s ez helyrehozhatatlan „károsodásokat” is okozhat a személyiségben.²²

Spitz és Wolf közös kutatása másfajta helyzetet vizsgált, mégpedig az anya nélküli állapot időtartama s a gyermek fejlődésében bekövetkező változások összefüggését. A megfigyelésből azt a konklúziót vonták le, hogy nagymértékben számít az időbeli tényező is a fejlődés szempontjából. A megfigyelt csecsemők fél éven keresztül tökéletes ellátásban éltek, majd hosszabb időre elszakították őket anyjuktól. Ezután a gyermekek lelki és testi fejlődése is romlani kezdett hónapról hónapra. Ha az anya hiánya 3 hónapnál tovább fennállt, abban az esetben a gyermekek közönyös állapotba kerültek, nem sírtak, nem kiabáltak, tevékenységük beszűkült, fejlődésük gátolttá vált. A tünetek abban az esetben szűntek meg, ha a gyermekek az elválást követő 3-5 hónap közötti időintervallumban visszakerültek az anyjukhoz, esetleg találtak egy olyan személyt, akitől valódi gondoskodást kaptak. Ha fél évig vagy annál tovább állt fent az anya nélküli állapot, a gyermekben ez visszafordíthatatlan károkat okozott.²³

Spitz a hospitalizmus jelenségének következményeit is górcső alá vette. Egy menhelyi bölcsőde 91 csecsemőjét figyelte meg, akiket édesanyjuk az első három hónapban látott el, majd az édesanyák otthagyták gyermekeiket. Az anyával töltött időszakban a gyermekek fejlődésében nem volt kilengés, átlag szerint alakult. Az anya távozása után azonban ez az állapot változott, függetlenül attól, hogy az alapszükségletek (higiénia, táplálkozás) megfelelő módon kielégítettek voltak. A csecsemőkkel gondozónő is foglalkozott, de egyvalami még így is hiányzott életükből: a közvetlen szeretetkapcsolat. Ez már elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a hospitalizmus tünetei megjelenjenek. A megfigyelt gyermekek halálozási aránya is igen magas volt az első két évben. Azok a gyermekek, akik életben maradtak ebből a csoportból, a fejlődés terén

²² Uo. pp. 41-42.

²³ Uo. p. 42.

igen súlyos lemaradást mutattak, mind az önállóság, mind a kommunikáció vagy a mozgás terén. A tényekből igazolható az az álláspont, miszerint a korai anyai gondozás, a folyamatos kontaktus, egy felnőtt személlyel való stabil kapcsolat a legfőbb érzelmi mozgatója a világ megismerésének, bátor felfedezésének. Ezek hiányában a gyermek enerválttá, érdektelenné válik, s letargikus állapotba süllyed, a fejlődése pedig megakad.²⁴

Goldfarb 10-14 éves gyerekeket vizsgált, esetükben azt figyelte meg, hogy az elszenvetett hospitalizmus milyen következményekkel jár idősebb korban. Két csoportot figyelt meg: az egyik csoport tagjai 6 hónapos koruktól nevelőszülőknél éltek, a másik csoportban lévő gyermekek 3 hónapos kortól 6 és fél éves korukig intézetben éltek, s csak ezután kerültek nevelőszülőkhöz. Az intézeti gyermekek esetében az érzelmi élethez szükséges feltételek nem voltak adottak, azonban más szükségleteik ki voltak elégítve. A csoport tagjaival 10-14 éves koruk között 8 pszichológiai tesztet végeztek el. Nem meglepő módon az intézeti nevelésben részesülő gyermekek minden teszt esetében rosszabb teljesítményt produkáltak, míg a nevelőszülőnél élő gyermekek teljesítménye átlagos volt. Ezekből a vizsgálati adatokból már újból csak az a következtetés vonható le, hogy a korai anyai törődés hiánya a fejlődés szinte minden területére negatív hatással van.²⁵

A szeretetkapcsolat hiánya és a hospitalizmus mellett szót kell ejteni még a rejtett érzelmi elhanyagolásról is, mely szintén komoly károkat tud okozni a gyermek fejlődésében. Az érzelmi elhanyagoltság azonban nem csupán az anya nélkül felnövő gyermekek esetében figyelhető meg, hanem olyan fiataloknál is, akik elviekben rendezett, szerető családban nevelkednek. Mindennek az alapját lényegében az adja, hogy az anya és a gyermek érzelmi téren elsiklanak egymás mellett. Az anyának ki nem mondott elvárásai lennének a gyermek fel, türelmetlenné válik, ha a gyermeke nem felel meg ennek. A gyermek pedig az anya türelmetlen reakcióiból a szeretetlenséget éli meg, valamint azt, hogy nem figyelnek rá, s ennek következményeképpen egy dacos viselkedésmintázatot produkál. Mind a két személyben egyfajta csalódási állapot jön létre. Ez a folyamat serdülőkorban komolyabb antiszociális cselekedetekhez, bűnözőbandákba való csatlakozáshoz vezethet, s ezek a lépések a serdülőt anyja, környezete ellen fordíthatják. Ezekben az esetekben nem arról van szó, hogy az anya nem szereti a gyermekét, hanem inkább nem megfelelő módon jut kifejezésre az iránta érzett szeretete.²⁶

Arra irányulóan is folytak vizsgálatok, hogy a gyermeket körülvevő ingerszegény környezet, ahol az anya viszont folyamatosan jelen van, milyen hatással van a csecsemőre. Bécsi

²⁴ Uo. pp. 42-43.

²⁵ Uo. pp. 43-44.

²⁶ Uo. pp. 44-46.

gyermekek teljesítményét hasonlították össze olyan albániai gyermek teljesítményével, akik nem csupán ingerszegény, de a mozgásukban gátolt állapotban töltötték mindennapjaikat. Fontos megjegyezni, hogy az édesanyjuk ebben a szituációban minden nap mellettük volt. Az albániai gyermek ablak nélküli szobákban, egy fabölcsőben voltak elhelyezve, amelyben kezüket és lábukat is összekötözték. A gyermekek rongyokon feküdtek, csupán a fejük alatt volt egy párna. A gyerekeknek semmiféle játékszerük nem volt csecsemőkorukban és később sem. Az előbbieken felsorolt körülmények alapját vallási szokások adták főként. A bemutatott állapot egyetlen pozitív vonása abban fogalmazható meg, hogy az albán csecsemők mellett az anya folyamatosan jelen volt, reagált minden egyes mozzanatukra. S a gyermekek bár semmiféle tárggyal nem találkoztak, rengeteg személy vette őket körül az anyjukon kívül. A vizsgálatok eredménye a mozgásfejlődés terén nem okozott meglepetést. Az albán gyermekek mozgásfejlődése jóval alulmaradt a bécsi gyermek teljesítményén. Szinte az összes gyermek esetében elmondható, hogy az alapvető mozgási minták hiányoztak a repertoárból. A másik vizsgálati terület a szociális kapcsolatkészség volt, ahol azonban nem csupán önmagukhoz képest, de a bécsi gyermek teljesítményéhez képest is jó eredményeket értek el. Szinte valamennyi albán gyermek meghaladta az életkori szintjét ezen a téren.

Az albán gyermek esetében a mozgásfejlődéshez kapcsolódóan további vizsgálatokat is végeztek. A gyerekek szabad utat kaptak a mozgáshoz, tárgyakkal való manipulációhoz. A vizsgálat eredménye megmutatta, hogy a mozgásukban akadályozott gyermek esetében nem akkora a lemaradás, hogy azt ne tudnák behozni. A kutatókban kérdésként merült fel, hogy a mozgás hiánya és az ingerszegény környezet miért nem okozott komolyabb fejlődési zavart. A kérdésre egyetlen lehetséges választ találtak: az anya folyamatos jelenléte pozitívan befolyásolta még ezt az egyhangú, monoton helyzetet is, s ez hatással volt a későbbi mozgásformák kialakulására is. A vizsgálatok cáfolhatatlan módon rávilágítottak arra a tényre, hogy az anya állandó jelenléte, szenzitivitása még a legkedvezőtlenebb körülmények között is védelmet nyújt a gyermeknek.²⁷

5. A kötődési zavarok típusai

A fent fejezetekben taglalt témakörök alapján láthatjuk, hogy a kisgyermekek esetében minden esetben létrejön valamiféle kötődési mintázat, magatartás, még abban az esetben is, ha kifejezetten rossz életkörülmények között van a gyermek, hisz ezt ellensúlyozza az anya közelsége,

²⁷ Uo. pp. 47-51.

vagy az, ha egy másik felnőttel/gondozóval tud kialakítani egy szorosabb kapcsolatot. Előfordulnak azonban olyan esetek is, mikor a gyermek közelében nincsen egyetlen olyan személy sem, akivel bensőséges, szoros kapcsolatot tudna létrehozni. Ebben az esetben a kötődési magatartások, viselkedések is szélsőséges jellemzőket mutatnak. Ezeket kötődési zavaroknak nevezzük. A kötődési zavarokat a BNO-10, a DSM-5 a mentális betegségek csoportjába sorolja, ezek a régebbi megfogalmazás szerint patológiás állapotokra utalnak. A kötődési zavarokat általában kisgyermekkorban lehet diagnosztizálni, többnyire 1-5 éves kor között. A következőkben a kötődési zavarok két típusát mutatom be röviden. Ezek a tünetekben, a lefolyásban és a hozzájuk kapcsolódó pszichés problémákban, illetve a beavatkozással elérhető eredményekben különböznek egymástól.

A kötődési zavarok egyik típusa a reaktív kötődési zavar. Egyik legfőbb jellemzője, hogy a gyermek közelében nincs egyetlen olyan személy sem, aki felé kötődési viselkedést, magatartást tanúsítana. A gyermek még a legveszélyesebb helyzetekben se kér segítséget, ha esetleg megsérül, vagy nem mutat érzelmi reakciót, vagy ha igen, akkor a felnőttek nem tudják megvigasztalni. További tünetei: elutasítja a felnőttek közeledését, szomorú, gátolt, visszafogott, uralkodó érzelm a félelem és a szorongás, érzéseire az optimizmus, a pozitivitás hiánya jellemző. Mivel nincs az életében megfelelő kötődési alany, ezért a környezetét, a külvilágot nem meri szabadon felfedezni, megismerni.

A kötődési zavarok másik típusa a gátolatlan társas kapcsolati zavar, s ennek már a neve is árulkodó. Főként a gyermek kapcsolati rendszerére vonatkozik. Ez a magatartás nem csupán a kötődés hiányában, hanem annak megléte mellett is megjelenhet. Jellemzője, hogy a gyermek válogatás nélkül idegen felnőttekkel is kapcsolatot kezdeményez. Jellemzője: közvetlen, gyakran elkószál, idegen felnőtteket szólít meg, bárkihez segítségért fordul. Ezek a gyermekek a kortársaikhoz képest nem tartanak senkitől és semmitől, nincs veszélyérzetük, bátran átlépik a szabályokat, s éppen ezért gyakran kerülnek veszélyes helyzetekbe.²⁸

6. József Attila életútja

József Attila a magyar költők közül is az egyik legszomorúbb életúttal rendelkezik. Élete során számos családi, lelki, szerelmi trauma érte, melyek mind megpecsételték a költő későbbi életpályáját. Rövid életének szinte minden egyes szakaszát a lemondás, a meg nem értés, a magány

²⁸ Tóth Ildikó: *Korai kötődés, társas kapcsolatok és lelki egészség – Legújabb fejlemények*. In: Danis Ildikó-Németh Tünde-Prónay Beáta-Góczán-Szabó Ildikó-Hédervári Heller Éva: *A kora gyermekkori lelki egészség támogatásának elmélete és gyakorlata I. Fejlődéseméletek és empirikus eredmények*. Bp.: Semmelweis Egyetem EKK Mentálhigiéné Intézet, 2020. pp. 259-260.

jellemezte, s ez valamilyen szinten magyarázatot adhat arra a hipotézisre, mely szerint a költő önszántából hagyta itt a földi létet.

József Attila édesapja, József Áron a régi Magyarország területén, Temes vármegyében, Féregyházán született 1871-ben. Fiatal korában számos országot bejárt, köztük Romániát, Erdélyt, Szerbiát, s ennek hatására számos idegen nyelven is megtanult, beszélt szlovákul, németül, románul. Magyarországra gyalogosan érkezett, s az országban szappanfőző munkásként dolgozott. A huszároknál is szolgált, miután besorozták katonának. Időközben megismerkedett Pócze Borbálával, akit négy év katonai szolgálat után vett feleségül. A gyermekek későbbi visszaemlékezései, írásai alapján az apa személyisége igen ellentmondásos jellemzőkkel volt felruházva: dolgos, munkás ember volt, azonban sok esetben egész heti bérét elkártyázta a kocsmában.

A költő édesanyja, Pócze Borbála Szabadszálláson született. 1890-ben, 15 évesen került fel Budapestre, ahol cselédlánnyként dolgozott.²⁹ 1900 decemberében kötötték össze életüket, házasságukból hat gyermek született, azonban csak hárman maradtak életben: Jolán, aki 1899-ben született; Etel, aki 1903-ban látta meg a napvilágot; illetve Attila, aki 1905. április 11-én született Budapesten, a Ferencvárosban. A költő szüleivel és testvéreivel a Gát utca 3-ban élt. A család élete akkor változott meg jelentősen, mikor 1908. július 1-én József Áron eltűnt. A család meggyőződése volt, hogy Amerikába indult, valójában azonban Romániába ment. Egy évvel később az apa életjelet adott magáról, levelet írt a családnak, melyben az Amerikába való kivándorlásról írt. Ám ez soha nem valósult meg. Az apa országszerte sokfelé dolgozott, végezetül Temesváron vállalt munkát, ahol másik nőt vett feleségül, s 1937-ben, József Attila halála előtt két héttel meghalt.

Az édesanya három gyermekével egyedül maradt, a megélhetéshez szükséges anyagi források megszerzése végett úri házaknál vállalt takarítást, mosást, vasalást, de napszámos munkákat is elvállalt. Mivel a család saját ingatlannal nem rendelkezett, számos albérletet megjártak, sokat költöztek, melynek egyik oka volt, hogy az albérleti díjak megteremtése is gondot okozott az egyébként dolgos édesanyának. Végezetül nehéz lépésre szánta el magát az anya, s két kisebb gyermekét – Etust és Attilát – 1910 tavaszán az Országos Gyermekvédő Liga segítségével Öcsödre adta. A felnőtt költő későbbi műveiben megjelennek visszaemlékezései az öcsödi időszakra, s szavaiból egyfajta neheztelés olvasható ki, azt illetően, hogy édesanyja elszakította magát gyermekeitől. A gyerekek Gombai Ferenc parasztgazdához kerültek, ahol ellátás fejében a házi és a ház körüli munkában vállaltak szerepet. A testvérek 1912-ben tértek

²⁹ Karádi: *I. m.* pp. 5-7.

haza anyjukhoz és testvérükhöz, azonban a korábbi szegényes, nyomorúságos életszínvonal semmit nem változott. Az időközben kitörő világháború még nehezebbé tette a megélhetést, s így a gyermekek is arra kényszerültek, hogy besegítsenek a munkába. Attila is számos tevékenységgel próbál pénzt szerezni: vizet, papírforgókat árul, csomagokat hordott a vásárcsarnokba. 1914 év végén jelentkeztek az anya betegségének első tünetei, a vizsgálatok alapján kiderült, hogy méhrákja van. Az anya egyre súlyosbodó betegsége miatt a két kisebb testvér ismét elkerül a családtól. Monorra viszik a gyermekeket, azonban Attila innen visszaszökik Budapestre. Pöcze Borbála 1919-ben halt meg a Telep utca szükségházban. József Attila Szabadszálláson tartózkodott ekkor, itt kapta a hírt. Jolán ekkor már Makai Ödön felsége volt, s a házaspár fogadta be az árván maradt testvéreket. Végül Makai Ödön lett József Attila gyámja, egészen nagykorúságáig.

6. 1. Tanulmányok

József Attila az iskola első osztályát az öcsödi református elemi iskolában kezdte meg. Miután hazakerültek Budapestre, édesanyja beíratta az elemi iskola II. osztályába. Mivel azonban az anya reggeltől-estig dolgozott, a gyermekek felügyelete megoldatlan maradt. Ezt kihasználva a kis Attila nem járt be az iskolába, elkerülte azt. Olvasóvá válásában azonban hangsúlyos mozzanat volt egy, a harmadik osztályos olvasókönyvben talált történet, mely Attila királyról szólt. A költő későbbi szavai alapján ez a történet nem csupán érdekessége és a névazonosság miatt volt számára lényeges, hanem azért, mert az Öcsödön töltött korábbi évek alatt nevelőszülei Pistának hívták. S ezt megelőzte egy beszélgetés, melyben a felnőttek a gyermek füle hallatára kijelentették, hogy az Attila név nem létezik. A gyermek számára ez egyfajta traumaként jelent meg, s úgy érezte, egész létezését vonják kétségbe ezzel az állítással. Felnőttként ezt az eseményt emelte ki, úgy érezte, ez adta meg az alapot ahhoz, hogy végül gondolkodó ember váljék belőle.

Makai Ödön eleinte nem kívánta taníttatni Attilát, s hajósinasnak adta. Végül a gyám megváltoztatta álláspontját, s úgy döntött, hogy iskolába adja a tehetséges gyermeket. Attila 1920 nyarán sikeres magánvizsgát tett az elemi iskola IV. osztályából, majd ezek után a makói gimnázium tanulója lett. 1923. január 10-én elhagyta a gimnáziumot, ezt követően aztán Makai Ödön is megvonta anyagi támogatását. Májusban összevont vizsgát tett a gimnázium utolsó két

évének anyagából, majd Budapestre ment, ahol decemberben érettségizett le magántanulóként.³⁰ A költő ebben az időszakban ismerőseinél húzódik meg, versei számát tekintve költői pályafutásának ez a legtermékenyebb időszaka. 1924. szeptembertől Szegeden magyar-francia-filozófia szakos hallgató a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen. Az egyetemen nem csupán a szaktárgyait tanulja, hanem érdeklődéssel foglalkozik a román és spanyol nyelvvel, az indogermán nyelvészettel, az anyagelmélet kérdéseivel, valamint a földrajzzal.³¹ 1925. március 25-én jelenik meg *Tiszta szívvel* című verse a „Szeged” című lapban. A költemény heves visszhangot váltott ki, s erről tudomást szerzett az egyetem dékánja, nyelvész professzora, Horger Antal is, aki a vers „*Nincsen apám, se anyám /se Istenem, se hazám*” mondatában az erkölcsi törvények tagadását vélte felfedezni. Ennek következményeképpen március 30-án, két tanú jelenétében „eltanácsolta” József Attilát az egyetemről. A dékán szavai egy egész életre megmaradtak a költőben, ahogy a később született *Születésnapomra* című művében is említést tesz erről. Bár József Attila a szegedi egyetemen elvégezte a második szemeszt, májusban otthagyta az egyetemet. 1925 októberében Bécsbe utazott, ahol beiratkozott az egyetemre. Szívesen látogatta a magyarok által kedvelt kávéházakat, itt kötött személyes barátságot Kassák Lajossal, Németh Andorral. 1926. november 12-én kezdte meg tanulmányait a párizsi Sorbonne egyetemen. 1927 augusztusában tért haza Magyarországra, ahol beiratkozott a budapesti egyetem bölcsészkarára, azonban itt is csak két szemeszt járt végig.

6. 2. Költői pályája

József Attila költői pályáját – ahogy egész életútját is – végigkíséri a folyamatos útkeresés, kísérletezés. Műveit görcső alá véve szembesülhetünk műveinek sokszínűségével. Találkozhatunk írásokkal, melyek megszületésére a Nyugat nagynevű költői voltak hatással, de költészetében megjelentek az újnépies költészeti művek is, sőt a Kassákot idéző avantgárd szabadversek sem maradtak ki munkásságából. Fejtő Ferenc 1938-ban íródott tanulmányában a következő gondolatokkal találkozhatunk József Attila köteteinek kapcsán: „*József Attila kötetek nem felelnek meg egészen pontosan költői fejlődése szakaszainak (...) S mégis – kivéve a Medvetáncot – már a kötetcímek is kitűnően jelzik fő szakaszait: a Nincsen apám, se anyám annak a versnek kezdősora, amely az első periódus lélek-és formakészségét szimbolikusan összegzi, a Dönts d tőkét a marxista forradalmárság »Sturm und Drang« korszakát; a Külvárosi éj már részleges*

³⁰ Uo. p. 18.

³¹ Uo. p. 20.

lehiggadását, elégiásodását jelenti, a válogatott *Medvetánc* után a *Nagyon fáj pedig a »szorongatott teremtmény sikolya«*.³²

Lengyel András irodalom- és művelődéstörténész vizsgálódásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy József Attila meghatározó élménye volt a „világhiány” állapotának megélése: szülei korai elvesztése okán árvaként megszűnt saját világa, az új pedig élete végéig idegen volt számára. Az említett pályaszakaszok nehezített meghatározásán túl azonban a költő verseinek azonosíthatósága sem jelent egyszerű feladatot. A költő számos művét többször is átirta, sok esetben jelentős változtatások figyelhetők meg az adott művekben. Így többször jogalapot kap annak a kérdésnek az átgondolása, hogy nem ugyanannak a versnek a módosításáról van-e szó.³³

József Attilának 1922-ben jelent meg a *Szépség koldusa* című kötete, mely főként az érzelmi forrongásokkal teli életszakaszt jelöli. A kötetben található művekkel való ismerkedés során egyértelműen azonosítható a Nyugat költőinek hatása; olyan nagy nevek juthatnak eszünkbe az alkotásokról, mint Juhász Gyula, Ady Endre, Kosztolányi Dezső. A költő éveken keresztül ír hasonló költeményeket, egészen addig, míg meg nem ismerkedik Walt Whitman munkásságával, szabadverseivel s az avantgárd irányvonalával. 1924-ben írja meg a *Nem én kiáltok* című művét, amely – szintén ebben az évben megjelenő – második kötetének címadó műve. Költői termékenységét tekintve az 1922-től 1925-ig terjedő időszak a legproduktívabb időszaka. Ebben a periódusban erősödik és jelenik meg műveiben a lírai énnel a társadalmon kívüli, lázadó személye. Ennek egyik eminens példája a *Tiszta szívvel* című költemény.

Az alkotások száma megcsappan az 1926-27-es években. A 20-as évek végi költészetében jelenik meg a „poésie pure”, vagyis a „tiszta költészet”. József Attila legfontosabb törekvéseit ebben az időszakban fogalmazta meg. Az 1929-ben megjelenő *Nincsen apám, se anyám* című kötetéről Németh László írt bírálatot, melyben azt hangsúlyozta, hogy a művekben megjelenő költői én nem más, mint egy előre megteremtett alak. Bár Németh László elismeri a költő tehetségét, azonban mindig rácsúfol saját dicséretére. A kötet 4 év alkotásait tartalmazza, mely művekben főként az önbemutató dominál.³⁴

1931-ben jelent meg a költő *Dönts a tőkét, ne siránkozz* című kötete, mely a szocialista hangvételű verseit tartalmazza. József Attila 25 évesen együtt menetel a megindult tömeggel, 1930-ban bekapcsolódik az illegális kommunista pártba. Kötete ellen az ügyészség vádat emel,

³² <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/jozsefa/jozsefa.htm#palyakep> [2023.03.10]

³³ <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/jozsefa/jozsefa.htm#palyakep> [2023.03.10]

³⁴ <https://konyvesmagazin.hu/nagy/a-lepkekergeto-gyerek-nyugatos-jozsef-attila-biralatok.html> [2023. 03.15]

az elérhető példányokat a rendőrség összegyűjti. Ennek a korszaknak a másik kötete a *Külvárosi éj*, amely 1932-ben jelent meg. A kötet nagyobb verseket tartalmaz, de kevésbé megcsiszoltak ezek a művek. A kötetben újdonságként jelenik meg a külvárosi táj. A költő ekkor szakít a kommunista párt propagandájához kapcsolódó tevékenységével, kifejezésmódjával. A *Külvárosi éj* című műve új verstípusként jelenik meg a költő munkásságában.

Az 1934-ben megjelenő *Medvetánc* című kötet a költő válogatott verseit tartalmazza. A gyűjtemény korábbi köteteinek erősen szelektált műveit tartalmazza, valamint hozzátette a *Külvárosi éj* kötete után elkészített alkotásait. A verseskötet osztatlan sikert aratott, s ez az egyetlen olyan versgyűjtemény, melyről ez elmondható. Ez alapozta meg József Attila elidegeníthetetlen helyét a magyar költészet, irodalom nagyjai között. József Attila pályáján ez a kötet szintén egy újabb fordulatot mutat: több, ekkor született verse az egzisztencializmus jellemzőivel mutat rokoni kapcsolatot. A kötetben megjelenő egyik legfontosabb mű a *Mama*, amely a költő egy újabb korszakát vetíti az olvasó elé.

József Attila kései költészetének vizsgálatakor szót kell ejteni annak a folyamatnak a kettősségéről, mely ebben az időszakban jelenik meg a költő életében. Míg költészete szárnyal, addig élete egyre nehezebbé, kétségbeesettebbé válik. Betegségét kezelőorvosai skizofréniaként, tudathasadásként diagnosztizálták, amelynek tünetei 1932 óta váltak láthatóvá. Ebben az életszakaszban betegsége egyre inkább gyötri József Attilát, s műveiben a bűn és a büntetés kérdésköre válik hangsúlyossá. Verseinek egyik visszatérő gondolata, hogy valami hatalmas bünt kellett elkövetnie, aminek következtében ilyen magányos, társtalan, hiábavaló sorsot szánt neki az ég. József Attila utolsó kötete az 1936-ban megjelent *Nagyon fáj*. Kései költészetében szignifikáns jelentőséget kap a gyermekként létezés állapota. A kötet versei pontosan megmutatják a költő aktuális állapotát. József Attila ebben az időszakban temérdek verset ír, a költészet egyfajta mentsvárat jelent számára az egyre inkább eluralkodó betegségével szemben. Művei ekkor három nagy, jól elkülöníthető téma köré szerveződnek: szerelem; politika; megrendítő, drámai sors. Az utolsó kategóriába tartozó műveit nevezzük a számadás verseinek. Ebben a ciklusban jelennek meg istenes versei is.³⁵

³⁵ <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/jozsefa/jozsefa.htm#palyakep> [2023.03.10]

6. 3. József Attila és a szerelem

A költő életében folyamatosan uralkodó érzésként volt jelen a magány, a társalanság, a meg nem értettség. Társkeresésében édesanyjával való viszonya meghatározó jelentőséggel bírt. Nyugtalanul kereste azt az embert, aki elfogadja, aki társa lehet, aki keserű életének mindennapjait boldoggá teszi. Kapcsolataiban minduntalan az anya-képet kereste. Párkapcsolati kötelei azonban – talán pont az előbbieken említettek miatt – rendszeresen zátonyra futottak, ambivalensek voltak, a nyugtalanság jellemezte őket. Rövid életében több olyan nő is jelen volt, akik a reménytelen szerelmet jelentették a költő számára.

Fiatalkori éveinek első szerelme Gebe Márta volt. A makói gimnáziumba történő érkezése után nem sokkal ismerkedtek össze és tetszett meg neki a nála pár évvel idősebb lány. „Mártuska” az internátus igazgatójának egyik lánya volt. József Attila távolról, versek segítségével fejezte ki érzéseit a lánynak, akiben eleinte tetszést keltett a helyzet. Egy idő után azonban Márta inkább a jó módú, közvetlen fiúk iránt kezdett érdeklődni. Ez a csalódás feldolgozhatatlannak bizonyult, olyannyira, hogy József Attila egy újabb öngyilkossági kísérlete ehhez az élethelyzethez köthető. Ekkor 17 éves volt a költő.

Miután 1923-ban otthagyja a makói gimnáziumot, Espersit Jánosnál kap szállást. Ekkor ismerte meg szállásadója lányát, Espersit Máriát, aki iránt szintén gyengéd érzelmeket táplált a szerző. József Attila számos verset írt a lánynak, aki azonban nem vett tudomást róla.

Vágó Mártával való viszonya volt az első komoly kapcsolat a költő életében. József Attilát nemzedéktársai mutatták be a nőnek, s komoly szerelem alakult ki közöttük. A nő tehetsős, értelmiségi körökben mozgó személy volt. A lány szülei kezdetben elleneztek a József Attilával való kapcsolatát, azonban végül beletörődtek a helyzetbe. Vágó Márta a heidelbergi egyetemen Karl Jasperst hallgatta, aki az egzisztencialista filozófia egyik meghatározó alakja volt, s aki nagy hatással volt a költőre is. Márta révén került közelebbi kapcsolatba a polgári radikális, liberális körökkel. A fiatalok már házasságukat tervezték, ám a nőnek hosszabb időre Londonba kellett utaznia. A távollét alatt is folyamatosan leveleztek 1928 végéig. Végül kapcsolatuknak Márta vetett véget, aki felismerte, hogy a költő képtelen a hivatali munkára, s nem tudja a biztonságos családi élet feltételeit biztosítani. József Attila a csalódást azzal igyekezett enyhíteni, hogy a szakítást a köztük lévő társadalmi különbségeknek tulajdonította.

1929-ben ismerkedett meg Szántó Judittal egy előadói esten. A nő pár évvel idősebb nála, szavalóművész. 1930 végén össze is kötötték életüket. Hitt abban, hogy József Attila különleges tehetséggel rendelkezik. Szántó Judit inkább egyfajta anya szerepet töltött be a költő

életében: mosott, vasalt, főzött s otthont biztosított József Attila számára. Emellett gyárban dolgozott, hogy pénzt keressen, s fáradhatatlanul küzdött, hogy a férfi műveit népszerűsítse. Kettejük kapcsolata felettébb diszharmonikus volt: a költő más nőknek is udvarolt, Judit pedig volt férje képét őrizte. A költő mentális problémái ekkor már erőteljesen jelentkeztek, s ez is rányomta bélyegét kapcsolatukra. A párkapcsolat négy évig tartott. Ezalatt József Attila hatszor kísérelt meg öngyilkosságot, majd mikor 1934-ben rászánta magát, hogy végleg lezárja Judittal való kapcsolatát, a nő is megpróbált véget vetni saját életének. Végül 1936-ban váltak el útjaik egymástól végérvényesen.

1933 júniusában József Attila Lillafüreden részt vesz az Írók Gazdasági Egyesületének íróhatén, ahol megismerkedik dr. Szöllős Henriké Marton Márta művészettörténésszel. A fiatal nő iránt heves érzelmeket táplál a költő, s ezen érzések ihletésére írja meg a magyar szerelmi költészet egyik legszebb művét, az *Ódát*.

Az 1930-as évektől József Attila betegsége már komolyabb orvosi segítséget igényelt. 1935-től kezdett el járni Gyömrői Edithez analízisre, kezelésre. József Attila a nőben nem csupán pszichoanalitikusát látta, hanem egyúttal azt a személyt is, aki megérti, akiben megbízhat és aki támasza lehet. Valószínűleg mindezek hatására lobbant szerelemre kezelőorvosa iránt. Azonban a nő elutasította, s ez agressziót váltott ki a költőből, ami egy esetben odáig fajult, hogy József Attila késsel támadt a nőre. Csak Edit vőlegényének lélekjelenlétén múlt, hogy nem lett tragédia a helyzetből, s ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy a költőt kórházba kell utalni, s új kezelőorvost kell keresni számára. A Gyömrői Edit iránti reménytelen szerelem szintén meggyorsította a költő lelki szétesését.

Utolsó szerelme Kozmutza Flóra pszichológus volt, akivel 1937-ben ismerkedett meg. A nő Szondi Lipót mellett dolgozott. József Attilát elbűvölte a nő tudása, határozottsága. A költő találkozóra hívta Flórát, aki igent mondott, s ekkor mutatta meg neki a Flóra-verseket, melyeknek ő volt az ihletője. Azonban ekkor a nő már egyre többet találkozott Illyés Gyulával. A költő időközben idegstanatóriumba került, ahol Flóra meglátogatta, akinek választása azonban Illyés Gyula felé hajlott, aki mellett biztosabb jövőt gondolt. József Attila állapota rohamosan romlott, ennek ellenére ősz végén elbocsátották a szanatóriumból. A költő ekkor Balatonszárszóra utazott nővéreihez, ahol még meglátogatta volna Flóra, erre azonban már nem kerülhetett sor. A hátrahagyott búcsúlevelek közül egyet Flórának címzett. A következőket írta: „*Kedves Flóra! Bocsásson meg nekem! Hiszek a csodában. Számomra csak egy csoda lehetséges és azt meg is teszem. Tudom, hogy szeretett, tudta, hogy szeretem. A többi nem rajtunk múlt.*”³⁶

³⁶ <https://funzine.hu/2020/11/23/kult/a-nok-jozsef-attila-szerelmes-versei-mogott/> [2023.03.20]

6. 4. Betegsége, halála

Betegségét kezelőorvosai skizofréniaként, tudathasadásként diagnosztizálták. József Attila 1929-30 elején ismerkedett meg a pszichoanalízissel, ami hatalmas hatással volt rá. Egy véletlen találkozást követően vált Rapaport Sámuel doktor betegévé. 1931-ben kezdte meg a pszichoanalitikus kezeléseket, s két évig járt hozzá analízisre. Betegségének tünetei 1932-től váltak láthatóvá. 1933 nyarán magánélete válságba került, Hódmezővásárhelyre utazott, ahol nagyjából fél évet töltött. A költő egyre nehezebben viselte az analitikus kezelések hiányát. 1935 elején kezdett Gyömrői Edithez járni analízisre, aki hasadásos elmezavart állapított meg a költőnél, ugyanúgy, mint később, József Attilát az utolsó éveiben kezelő orvos, Bak Róbert. A költő utolsó éveiben idegpszichológiai szanatóriumba került, ahol állapota egyre rosszabbá vált. Ennek ellenére kiengedték a szanatóriumból, ahonnan Balatonszárszóra utazott testvéreihez. December 2-án barátai még meglátogatták, s próbálták jobb kedvre deríteni a költőt, utólagosan kiderült, sajnos nem jártak sikerrel. József Attila 1937. december 3-án öngyilkos lett. Halála napján négy személynek fogalmazott meg búcsúlevelet: Cserépfalvi Imrének, Szántó Juditnak, Flórának és Bak Róbertnek.

A pszichiátria jelenlegi felfogása szerint József Attila Borderline személyiségzavarban szenvedett, ami a határeseti neurózist jelenti. Ma ez a betegség gyógyszerekkel és pszichiátriai módszerekkel kezelhető, azonban 1937-ben erre még nem volt megfelelő gyógymód.³⁷

³⁷ Karádi: *I. m.* p. 118-120.

7. Apakép, anyakép József Attila költészetében

Az apáról kialakított kép nem olyan egyértelmű és mély József Attila költészetében, mint a mamáról megformált kép. Azonban az apa hiányának érzése is kifejezésre kerül alkotásaiban. A költő pályafutásának két olyan szakasza van, melyben az apa személye, illetve annak hiánya kerül előtérbe a művekben. Az egyik József Attila korai költészete, az itt megjelenő Istenes-versek, míg a másik a pályafutása kései időszaka. Istenes-versei árulkodók, hisz a költő gondolatai apja körül forognak, függetlenül attól, hogy szavait Istenhez intézi, s magát Istent alakítja át a hőn vágyott apa formájára. Kései alkotásaiban ennek pont az ellentettje figyelhető meg, ezekben az alkotásokban Istent hiányolja, s az ő pótlására kelti életre gondolataiban az apa alakját. A költő jó pár alkotásából kiolvasható az apai elismerés érzésének, a dicséretnek a hiánya, s ezek az érzések a költő utolsó éveiben hangsúlyosan jelentkeznek. Ezek az emóciók mindazonáltal sokkal korábbi eredetűek. József Attila az apa hiányát sajátos módon próbálta kompenzálni, s alakját más-más személyekkel igyekezett pótolni. Ezek között a személyek között volt Galamb Ödön (egykori tanára), Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, sőt bizonyos értelemben Arany János is.

József Attila utolsó éveiben a pszichoanalitikus kezelések hatására egyre inkább felelevenednek gyermekkori emlékei, s ezek között megjelenik az apa hiányának érzete is. Ezen események hatására íródik számos olyan mű az 1930-as évek végén, melyben ismételten megjelenik az apa személye, s melyek kapcsolódnak a korai Istenes-alkotásokhoz is.³⁸

József Attila pályafutásának egy egész szakaszát áthatják azok a versek, melyek az anyáról és ugyanakkor az anyához szólnak. S bár a műveket olvasva azt gondolhatnánk, hogy a mama egy melegséggel, szeretettel, odaadással, türelemmel teli személy lehetett – hisz ki ragaszkodna ennyire egy ellenkező személyiségű édesanyához –, valójában az anya képe egy elnagyolt, átformált alakot mutat be nekünk. A mama személyét a költő tán a saját vágyai alapján mintázta meg és mutatta be műveiben, valójában ezáltal egy torz tükröt tartott az olvasó elé, melyben nem a valódi, igazi édesanya személyét láthatjuk. József Attila ambivalens érzésekkel kötődött édesanyjához; életművében talán az anyához való kapcsolata a leggyengébb, legfájóbb pont, mely egész későbbi életútjára hatással volt. A költő egész életében küzdött a magánnyal, s a mama halálával ez az érzés fokozódott. Egészen korai verseiben – *Ugye pajtás, Erőének* – megjelennek az említett érzéshez kapcsolódó sorok, s ezek kiegészülnek még az árvaságtudat megjelenésével is. A költő önmarcangoló szavai leírják a tehetetlen düh érzését, hisz holtában

³⁸ Szőke György: *József Attila apaképe*. In: *József Attila útjain/Tanulmányok*. Kossuth Könyvkiadó, 1980. p. 279-295.

nem láthatta édesanyját. Ez a traumatikus élmény a későbbi anyaversekből is visszaköszön. Az 1925-ben íródott *József Attila* című költeményben már megjelenik az a kettőség, mely a későbbi, hasonló témájú versekben is megtalálható. A műben az anyáról való elmélkedés gúnyos hangvétele jelenik meg. A *Tiszta szívvel* című alkotásában szintén fellelhető az anya hiánya, azonban itt nem csupán az ő képe jelenik meg. Mintegy leltárt készítve a költő felsorolja azokat a dolgokat, melyek nincsenek birtokában: „*Nincsen apám, se anyám, / se Istenem, se hazám.*”³⁹ Sokatmondó a vers első sora, egyfajta rangsorra enged következtetni, s láthatjuk belőle, hogy a költő számára az anya és apa személye közel sem volt elfeledett. A költő anyja elvesztését, a halál tényét, a halálnak való kiszolgáltatottságot nem tudta kezelni. Nem tudta elfogadni, hogy elvesztette azt az embert, aki szerethette volna, s akihez ragaszkodhatott volna. *Gyereksírás* című verse bár szerelméhez, Vágó Mártához szól, azonban az anya személyének hiánya itt is fellelhető: társát visszafordítja a múltba, így ő is mellette van, az anya védő ölelésében. A *Kedvesem* című alkotásban új motívumrendszer jelenik meg, benne az eső, szél, fű motívumaival. Ezek a későbbi művekben is állandó szereplővé válnak, az esőnek a mosáshoz kapcsolódó értelmezése pedig újból megidézi az anya alakját.⁴⁰

József Attila kötődése a mamához azonban a fentebb említett példák ellenére sem volt ilyen egyértelmű. Verseinek egy részében azt az édesanyját mutatja be, akinek nem volt ideje gyermekére, s aki nem tudta szeretni őt. Ennek az ellentétes kötődési viselkedésnek a kifejezője lehet a verésétől félő kisgyermek számos alkalommal megjelenő képe több művében is. Olykor említést tesz a költő az öcsödi évek alatt elszenvedett bántalmazásokról is, de *Levegőt!* című költeményéből láthatjuk, hogy az anya létezésének pusztá gondolata is segítette a költőt átlenyűnyelni e tragikus élményeken. *Elégia* című alkotásában szintén ezek a gondolatok jelennek meg. Más verseiben azonban a költő feleleveníti azokat az élményeket is, mikor édesanyjától kapott büntetést. A költő anyaversei közt sok olyan alkotással találkozunk, melyek a még élő mama mellett is egyfajta árva, magányos élethelyzetet mutatnak be. Amennyiben ismerjük József Attila életét, ez az ellentét nem is szorul túlzott magyarázatra. Tudjuk, hogy mikor még élt az édesanyja, a költő akkor sem sokat látott belőle, hisz a mama folyton dolgozott, hogy el tudja tartani a családot. Így nem élhette át az anyai törődés, szeretet mélységeit, s a mama még gyermekeitől is kénytelen volt megválni, mikor Öcsödre nevelőszülőkhöz adta őket. József Attila édesanyjához kötődő ambivalens érzései műveiben is megjelennek: gyermeki ragaszkodással emlékszik vissza, ugyanakkor lázad is az anya ellen. Ezekben a művekben a költő szándékosan

³⁹ https://mek.oszk.hu/05500/05570/html/jozsef_attila0003.html [2023.04.10.]

⁴⁰ Szigeti Lajos: *Az „édes mostoha”*. József Attila anyaverseire. In: *Irodalomtörténeti dolgozatok*, Szeged, 1981. pp. 73-76.

próbálja felidézni gyermekkori emlékeit, hogy azokból felismerje különféle félelmeit, szorongásait. Pályafutása során az anya személye jelképpé is válik a számára, a József Attilát körülvevő tárgyi és természeti világot jelképezi. Így mikor a mama meghal, tulajdonképpen a költő a valóságot, a bizonyosságot veszíti el. Ennek következményeképpen nem is tudja elfogadni a halál tényét, hisz az a saját kifosztottságát is jelképezi.⁴¹

Az 1931-ben született *Anyám* című vers különbséget mutat a többi alkotáshoz képest, s fordulópontot jelent az anyaversek sorában. A költeményben már nem csupán a gyermeki lázadás jelenik meg édesanyja ellen, hanem egyfajta társadalomkritika is kifejeződik a műben, mikor a költő egy-egy sorral rávilágít a társadalmi egyenlőtlenségekre. A mű záró részében pedig egyértelművé válik, hogy a költő miben látta édesanyja elvesztésének okát: „*Törékeny termetét a tőke megtörte, mindig keskenyebb lett.* –”,⁴² A műben megfogalmazott anyakép a költő későbbi verseinek folyamatosan visszatérő képét alapozza meg, s újdonságként jelenik meg a műben a *törtségérzet*, mely szintén az anya képéhez kapcsolható. József Attila anyát megidéző költeményeiben két tartalmi terület jelenik meg: versei egyrészt az anya elvesztésének fájdságát mutatják be, másrészt ízelítőt kapunk az anya-gyermek kapcsolat diszharmonikusáról. József Attila nem tudott megbékélni az őt körülvevő világgal, lázadt ellene, s ezeket az érzéseket helyezi bele az anya elvesztésének élményébe. A mama személye mindig visszatér, hisz ő az a személy, aki a költőnek segíteni képes, akiből szeretet és törődés árad. A szomorú igazság azonban az, hogy a mama személyét József Attila formálta meg saját maga számára. Olyan harmonikus világot próbált megteremtetni képzeletében, ahol a mama személye visszanyerhetővé válik.⁴³

Az előző részekben említett anyaversek, valamint a bennük rejlő mögöttes gondolati tartalmakból értelemszerűen azonosítható József Attila központi problémája: az anya hiánya, illetve magának a halál tényének az elutasítása. A költő életének mélyebb ismerete láttatja velünk a mama valódi személyiségét. A rengeteg munka elkeseredett asszonnyá tette az anyát, aki a mindennapi robot után képtelen volt kifejezni érzelmeit gyermeke felé, hiába kívánta ezt mindennél jobban a költő. A mama halála olyan mély érzelmeket váltott ki a költőből, mint a lelkiismeret-furdalás és a harag, melyek egy életre mély nyomot hagytak az amúgy is érzékeny szerző lelkében, életében. Eleinte József Attila próbálta elnyomni e gyermekkori traumatikus érzéseket, ám megfékezni nem tudta őket, s mikor felnőtt fejjel a pszichoanalízisnek vetette alá magát, ezek az emóciók egyre inkább előtérbe kerültek. A költő tán magában sem tudta helyén

⁴¹ Uo. p. 77-78.

⁴² <https://www.mek.oszk.hu/00700/00708/html/kolto00000/kotet00001/ciklus00394/cim00395.htm> [2023.04.10.]

⁴³ Szigeti: I. m. pp. 79-81.

kezelni a mama személyét; s a valódi, igazi anyakép mellett megalkotott egy számára ideális, megfelelő anyamodellt. A verseiben megjelenő mama személyisége is ellentétes. Egyrészt megismerhetünk egy anyát, aki egy igazi jó asszony, aki egy szebb és jobb jövőről álmodott, akihez számos szebbnél-szebb emlék köti a költőt. Másrészt láthatjuk azt az anyát, aki József Attila vádló szavai középpontjába kerül, amiért meghalt, elhagyta gyermekét. Ez az érzelmi hullámvasút végigkísérte a költő rövid életét. Talán nem furcsa, ha a költő vágyva-vágyott egy társra, egy személyre, akitől törődést, szeretetet kaphatott volna, s aki egy kicsit a mamát is pótolta volna számára. Tán pont emiatt nem tudott teljes értékű kapcsolatot kialakítani, s végül az öngyilkosság segített neki abban, hogy végre újra azzal a személlyel legyen, akivel egész életében szeretett volna: a mamával.⁴⁴

⁴⁴ Nagy Beáta: *Szeretetért koldulva. József Attila és a „sok kedves nő” kapcsolatáról*. In: Pannon Tükör, 10. évf. 5. sz. (2005. szeptember-október) pp. 33-41.

8. József Attila: *Mama*

8. 1. A költemény születéséhez köthető körülmények

József Attila a *Mama* című művét 1934-ben írta, másfél évtizeddel édesanyja halála után. Elsőként a *Népszava* jelenteti meg a költeményt 1934. október 28-án, majd a *Medvetánc* című kötet is tartalmazza. A szerző utolsó olyan kötete, mely még életében valódi sikert aratott. Olyan remekművekkel találkozhatunk a kötetben, mint az *Eszmélet*, *Óda*, *Elégia*. A kötet egy újabb szemléleti fordulatot hozott József Attila költői pályafutásában. A kötetben lévő művekről egyaránt elmondható, hogy hangulatukban, felfogásukban, létértelmezésükben újdonságot képviselnek a korábbi alkotásokhoz képest.⁴⁵

József Attila ekkor már több éve pszichoanalízisre járt. 1933-ban Szántó Judittal való kapcsolata is válságba kerül, s a költő Hódmezővásárhelyre utazik. Hiányoznak a költő számára az analitikus kezelések, s ezt a deficitet egyre nehezebben viseli el. E hiány pótlására pszichoanalitikus témájú leveleket ír Rapaport doktornak, s ezek a levelek szinte a költő vallo-másainak felelnek meg. Ebben az időszakban szerkeszti meg a *Medvetánc* című verseskötetét, amely egyfajta öngyógyításként szolgál a szerző számára. Próbál új irodalmi közösségeket keresni, s ekkor kerül közelebbi kapcsolatba a Szocializmus című folyóirat körével.⁴⁶

József Attila a művet egy estély után írta meg, melyet Hatvany Bertalannál töltött el. Szántó Judit későbbi emlékiratában így emlékszik vissza arra a bizonyos estére: „*Hajnali 3-kor hazaért a költő, úgy teszek mintha aludnék. Mellém ül. »Judit, fent vagy?« A hang ijesztően mély, komoly és konok. »Fenn« - szólok... »Mi van veled fiam?« »Semmi. Nagyon gazdag akarok lenni« - szólt sürgetően... »Nem viccelek, gazdag akarok lenni és tudod-e miért? Emlékszel, amikor a mama eltörte rajtam a seprőt, miért kaptam? Arra felelj!« »Azért, mert anyád munkából jött, beteg is volt és téged káposztáért küldött és fonnyadt, puhát hoztál...« »De mégis eltörte rajtam a seprőt – szólt Attila felcsattanva -, és most azért akarok gazdag lenni, hogy kimenjek a temetőbe és kiássam a sírt körmömmel és szétverjem a koponyáját!« »Menj innen Attila, menj az asztalhoz, hogy ne is lássalak. Szégyelld magad. Hatvanyéktól jössz, Hatvanyinak a barátnője legalább egy estére többet kap, mint amit a te édesanyád egy hónapnyi munkával keresett, amiből azt a három ronda kölykét tartotta, amelyből az egyik te vagy« - és falnak fordultam. Még odaszóltam: »És nem szeretlek.« És sírni kezdtem. És lapulva figyeltem: mi*

⁴⁵ <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/jozsefa/jozsefa.htm> [2023.03.10.]

⁴⁶ <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/jozsefa/jozsefa.htm> [2023.03.10.]

lesz most, Istenem mi lesz most. Csönd. Egy nehéz sóhaj. És sírás, sírás, keserű, megállíthatatlan. Így sírtunk ketten... Aztán a papíron, ahogy végigfut a ceruza, ez a megnyugtató szerszám újból gyógyított. »Jól van Judit, elmúlt. Álmos vagyok« - mondta Attila hangosan... »Ott van – szólt Attila -, ott van Jutkám, olvasd. «»⁴⁷

Az előző sorok megcáfolhatatlan bizonyítékot adnak arra, hogy a vers nem más, mint a mamával szembeni vádak, szemrehányások miatti engesztelés, hisz mélyen a szívében a költő is tudta, hogy alaptalan és igazságtalan rágalmakkal illette a mamát. Ugyanakkor a mű nem csupán a mamának állít emléket, hanem a költő a saját lelkén is könnyít a benne forrongó indulatok, érzések kiírásával.⁴⁸

8. 2. A cím értelmezése

A cím értelmezéséhez nem kell különösebb magyarázattal szolgálni. A vers az anyának állít emléket, aki oly korán hagyta itt gyermekét, s akinek hiányát a szerző nem tudta elfogadni. József Attila életútja bemutatta nekünk, hogy az édesanyjához fűződő viszonya egész életét uralta. Függetlenül attól, hogy a mamához kapcsolódó érzések igen ambivalens módon jelentek meg életében, tagadhatatlan, hogy az anya személye és hiánya központi szerepet játszott a költő személyiségfejlődésében, s költői pályafutásának egy részét is meghatározta. A szerző nem csupán anyaverseiben emlékezik meg a mamáról, de számos más témájú művében is utal egy-egy szó az anya személyére. Ezekből a jelekből láthatjuk, hogy a költő nem tudott elszakadni anyjától, s emléke folyamatosan jelen volt, egészen haláláig. Maga a cím is bemutatja azt a szerény, meghitt köteléket és atmoszférát, melyben a gyermek és anyja élt.⁴⁹

Szintén Szántó Judit visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a költőt ért mindennemű sérelem esetében megjelent a mama személye, mint egyfajta magyarázat. A szerzőnek nem a bánások, a sikertelenség, a magány, a meg nem értettség fájt, hanem az ezek által előhívott mama emléke miatt sajgott a szíve.⁵⁰

⁴⁷ Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés. S. a. r. Murányi Gábor*. Bp.: Múzsák Művelődési Kiadó, 1986. p. 93.

⁴⁸ Tverdota György: *Határolt végtelenség. József Attila-versek elemzései*. Bp.: Osiris Kiadó, 2005. p. 146.

⁴⁹ Makay Gusztáv: „Édes hazám fogadj szívedbe!...”. *Versértelmezések*. Bp.: Aqua, 1994. pp. 351-352.

⁵⁰ Tverdota: *I. m.* p. 146.

8. 3. A *Mama* című vers elemzése, értelmezése

A magyar költészetben egyedülálló József Attila *Mama* című költeménye, abból a szempontból biztosan, hogy igazán mély, megindító, mégis igen keresetlen formában emlékezik meg az elhunyt édesanyjáról. Pont ezért tűnik a rövidke vers igazán hitelesnek. Mert függetlenül attól, hogy egy halott személy emléke bukkan fel, nem törekszik a költő semmiféle torzításra a mama személyével kapcsolatban, s bár lehet kissé nyersen, de az anya igazi, valódi személyét mutatja be. A költemény mégsem bántó vele szemben, s ha nem is bővelkedik szép szavakban, ennek ellenére kiérződik belőle a gyermeki szeretet és a fájdalom.⁵¹

A költemény a *Medvetánc* verseskötet záróverse, s ez is jelzi, hogy a mű fontos szerepet tölt be a kötetben, valamint a költő pályafutásában. A vers az anyának szól, egyfajta engesztelést fogalmaz meg a mama ellen elkövetett bűnök miatt. A költeményben három szereplő jelenik meg: a Mama, a jelenbeli én, illetve a gyermeki én. A költeményben a gyermeki én és a Mama közti konfliktusnak a jelenbeli én is részese, annak ellenére, hogy ő csupán csak ismerteti az eseményeket. A költeményben egyaránt megjelenik a vád, szemrehányás, büntudat, érzékenység.⁵² A versben megjelenő valódi ellentét azonban a mama és az én között zajlik, bár a gyermeki és felnőtt én nem különíthető el pontosan egymástól. Az elmúlt események leírásában a felnőtt én is részt vesz. Az alkotásban számos ellentét is megfigyelhető, amely szintén viszszavezethető a gyermeki és felnőtt személy jelenlétére. Belső ellentétet mutat az első versszakban megjelenő „*meg-megálltam*” szó szerkezet a második szakaszban alkalmazott „*toporzékoltam*” szóval; míg külső ellentét figyelhető meg a gyermeki, felnőtt én és a Mama mozgása között: „*...ment a padlásra, ment serényen*”; „*Csak ment...*” Hasonló ellentét figyelhető meg a hangzás területéhez kapcsolódóan is. Míg a Mama „*teregetett némán/ nem szidott*”, addig a gyermeki én „*ordított*”, a felnőtt én pedig „*nem nyafognék*” szóösszetétellel fejezi ki érzéseit. A gyermeki és a felnőtt én közötti viszony vizsgálatához, magyarázatához segítségül kell hívunk a lírában oly sokszor előforduló narrációs eszközt: a szabad függő beszédet. Ha ebből indulunk ki, akkor azt mondhatjuk, hogy a versben megjelenő első személyű kijelentések a felnőtt énhez kapcsolódnak: „*nem nyafognék*”; „*Engem vigye föl a padlásra.*”. A versben tehát nem lehet egyértelműen különválasztani a múltat a jelentől, a gyermeki ént a felnőtt személytől.⁵³

⁵¹ Makay: *I. m.* p. 351.

⁵² <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/jozsefa/palyak.htm> [2023.04.14.]

⁵³ Tverdota: *I. m.* p. 151.

József Attilát és testvéreit édesanyjuk egyedül nevelte, miután édesapjuk elhagyta a családot. A mama minden idejét a munkával töltötte, hogy a megélhetést biztosítsa – hol mosott, hol takarított. Annak ellenére, hogy a kis Attila nagyon szerette anyját, ez a társadalmi helyzet rányomta bélyegét kettejük kapcsolatára. A kisgyermek nem tudta elfogadni, hogy a mama inkább a munkát választja gyermekei helyett. Ez az érzés csak még jobban erősödött, mikor az anya arra kényszerült, hogy nevelőszülőkhöz adja gyermekeit, s ez az érzés a költőben gyermeki dacosságot alapozott meg. A nehéz helyzetben lévő családban Attila is kivette a részét a munkából, ez azonban öntudatára negatívan hatott, s ezt nemegyszer ki is nyilvánította a család körében. József Attila anyjához kapcsolódó viszonyában a mama betegsége jelent fordulópontot. Ezekben az időkben a kisgyermek nem röstell önfeláldozóan vidékről a mamához ételt vinni. Azonban a mama 1919 őszén elhagyta e földi létet. József Attila még csak nem is láthatta utoljára a hön szeretett mamát, s még a temetésen sem tudott búcsút venni tőle. Ezen élmények mély sebet hagytak az ifjú költőben, s fájdalmát, szenvedését megrendítő versek formájában írta ki magából.⁵⁴

József Attila anyaverseiben egyfajta kettősség figyelhető meg: a ragaszkodás és a lázadás. A költő ezekben a művekben direkt módon idézi fel a múltat, annak érdekében, hogy újra át tudja élni gyermekkorát, s így rávilágíthasson félelmeire, szorongásaira. A *Mama* című alkotás is ezt a hasztalan ragaszkodást és lázadást írja le.⁵⁵

A versszak első két sora megmutatja, hogy a költő már sokkal régebb óta, huzamosabb ideje foglalkozik a mama emlékével: „*Már egy hete csak a mamára/gondolok mindig, meg-megállva.*” Ez nem csupán erre az egy műre vonatkoztatható, hanem József Attila egész kései költészetére is, melynek középpontjában a múltbeli események felidézése, a saját sérelmek feltételezés áll. A *Mama* című alkotásban egy újfajta, erősebb anya-gyermek kötődési kapcsolat jelenik meg. Ennek a kapcsolatnak az igazi mélységét abban láthatjuk a költő pályafutása esetében, hogy nem csupán konkrét anyaverseiben jelenik meg a mama személye, hanem több, más témájú alkotásokban is találhatunk utalást rá.⁵⁶ Az első versszak első két sorára az egyszerűség jellemző, a hangneme is sajátos. Gondolkodó, elmélkedő, ráérős hangulatú a vers kezdése. A négy verssor közül csupán két sort kezd nagy kezdőbetűvel a szerző, s ez megmutatja az olvasónak, hogy a korábbi költői tradíciók is háttérbe szorulnak ebben a műben. Csupán akkor használ nagy kezdőbetűt az író, ha új mondatot kezd. A következő két sorban édesanyja

⁵⁴ Makay: *I. m.* p. 351.

⁵⁵ Szigeti: *I. m.* p. 77.

⁵⁶ Tverdota: *I. m.* pp. 146-147.

alakját írja le a szerző, aki szorgosan végzi a munkáját. A versszakban nincsen semmiféle díszítettség, s a költő a sorokban megjelenő képeknek olyan jelzős szerkezet segítségével nyújt valóságalapot, mint: nyikorgó kosárral ment a padlásra. Ezzel az élethű, egyszerű megfogalmazással a szerző szinte megalapozza az olvasó számára a mosónők vizuális elképzelését. A *ment* szó kétszeri megismétlése a csak magára figyelő, derék, becsületes munkát szemlélteti, s később a harmadik versszakban szintén megjelenik a szó, ami megerősíti az ebben a szakaszban leírt képet.

A második versszakban a kisgyermek kerül előtérbe, s a mondatok tökéletesen bemutatják a gyermek lelki világát. A költő bátran használ olyan szavakat, melyek egyébként is jellemzők a dacos, akaratos kisgyermekre – *ordít, toporzékol* –, s ez azért is jelenik meg furcsaságként, mert ezek a tulajdonságok egyfajta negatívumként jelennek meg a társadalomban, s kritikát váltanak ki másokból. A versszakban egy utalással is találkozhatunk: „*Én még őszinte ember voltam.*” A szerző ezzel az egy mondattal világít rá arra a tényre, hogy a gyermekkor megengedi az őszinte vélemény kimondását, azonban felnőttkorban már figyelni kell az egyes beszédre, hisz a felnőttek világa sokszor gúzsba köti az embert e téren.⁵⁷ A második versszakban megfigyelhető a gyermeki ragaszkodás az anyához, de ugyanakkor a lázadás is megjelenik a költő sorai között. A lázadás nem is a mama ellen szó, inkább az ellen a világ ellen, amely miatt a mama eltávolodik gyermekétől.

A harmadik versszak egy néma beletörődéssel indít a mama részéről: „*Csak ment és teregetett némán,/nem szidott, nem is nézett énrám...*”⁵⁸ Ez a sor mély tartalommal bír, kiérezhetjük belőle a beletörődés, a tehetetlenség néma hangjait. A versen végigvonul a kettős árvaság érzése, ugyanúgy, ahogy a szerző egész életének része volt ez az érzés. József Attila számára az anya jelképpé vált, az őt körülvevő tárgyi és természeti világ szimbólumát jelentette. A szerző szinte mindegyik anyaversében keresi saját helyét is a világban, próbál fogódzókra lelni, melyek bizonyosságot adnak számára. Az előbbi sorokból következik, hogy az anya elvesztése így a költő számára az embert körülvevő tárgyi és természeti világ elvesztésének is jelképévé válik. József Attila pontosan ezért nem fogadja el a mama elvesztését, mert ez szembesíti saját kifosztottságával. Az anya képe azért tér vissza folyamatosan a szerző műveiben, mert sorsa megismétlődni látszik gyermeke életében is. A költő ezt az egyformaságot veszi észre s mutatja be. A műben megjelenő gyermeki ragaszkodás és lázadás nem más, mint a felnőtt embernek a tárgyi-természeti világgal, az adott renddel szembeni lázadása.⁵⁹ A versszakban úgy tűnik, hogy

⁵⁷ Makay: *I. m.* p. 352.

⁵⁸ <https://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/jozsefa/mama.htm> [2023.04.14.]

⁵⁹ Szigeti: *I. m.* pp. 78-79.

az anya nem is figyel a gyermekre, nem foglalkozik annak sérelmével. Azonban ennek oka nem az anya szívtelenségében rejlik. Inkább az az oka, hogy a mama tudja, a nehéz munka mellett nincs ideje arra, hogy gyermekének minden szeszélyével foglalkozzon. A vers utolsó két sora elrugaszkodik a valóság talajáról, mintha csak valamiféle varázslat történne a műben is, s ez készíti elő a vers utolsó versszakában megjelenő képet.

A költemény negyedik versszakában szintén megjelennek a köznapi élet valószerű eseményei, de a mű utolsó két sora már a költői történet keretei közé tartozik. Az első sorban használt *nyafognék* szó, s a késői gyermeki bánkódás jelzi a valóságot, s ez a költőt fogva tartja. Az anya személye óriásként jelenik meg a versszak második sorában. Az az anya, aki eddig görnyedten cipelte ölében a kosarat, hirtelen óriási méreteket ölt, szinte magasztossá válik, s beleolvad a mindenségbe. Egyfajta átalakulást ír le a költő, s ennek a fontossága abban rejlik, hogy ez egy teljesen hétköznapi mosónővel történik. Az utolsó kép, az átalakulás, nem véletlenül a mosáshoz használatos eszközökkel történik. A *szürke haj* szóösszetétel ugyan még a valósághoz köti a képet, ám ez is beleolvad a felhőkbe, a kékítő víz szerepét pedig a kék ég veszi át.⁶⁰

Az egész művet a düh, a büntudat, a meghatottság jellemzi. A mű érzelmi mélypontja a költemény utolsó versszakának első két sora: „*Nem nyafognék, de most már késő/most látom milyen óriás ő!*” Ebbe az egy mondatba foglalta a költő azt az üzenetet, melyet az egész alkotás magában hordoz: túl későn jött rá, hogy a mama személyét jobban meg kellett volna becsülni. Azonban már hiába a felismerés. A szerző a mama alakjának felnagyításával, s az ehhez kapcsolódódó ámulattal éri el a múlt bűneinek feloldását. Az alkotás zárórészében találkozhatunk a Mama megtört képével is, amely az első versszakban megjelenő fiatal anya ellentéte. A záró részben kerül sor a Mama alakjának eszményítésére: az imádott anyát elkülöníti a valós világtól, s elérhetetlen perspektívába helyezi. A részt igen mély érzelmi ellentét jellemzi: a Mama hiánya mellett mégis az ő jelenlétét írja le a költő.⁶¹

A költemény alapját egy gyermekkori emlék adja: a kicsi József Attila szeretné, ha édesanyja figyelme rá irányulna, azonban az anya a munka elvégzésével foglalatosskodik. A felidézett emlék a költő 2-5 éves kora között játszódhatott le, amikor az anya már egyedül tartotta el a családot. A megjelenített képekből tudhatjuk azt is, hogy a mama ekkor még fiatal, egészséges nő volt. A leírt élmény háttérében egy másfajta, szomorú kép is megjelenik: a mama és a gyermek egymásra találásának az elszalasztása. A harmadik versszakban megjelenő képek: „*s a ruhák fényesen suhogva*”, mintha egy angyal képét jelenítenék meg az olvasó számára, s

⁶⁰ Makay: *I. m.* pp. 352-353.

⁶¹ Tverdota: *I. m.* pp. 152-153.

ehhez kapcsolódóan már előrevetítenék a mama halálának képzetét is, hisz a ruhák: „*keringtek, szálltak a magosban.*” A két sor ellensúlyozásaként, ellentettjeként jelenik meg a dagadt, vizes ruha képe, amely nehéz és megterhelő képet fest le a mosónők munkájáról. A versben megjelenik az önvád. Ennek alapja, hogy a kisgyermek nem tudja elfogadni anyja reakcióját, sír, toporzékol; még nem érti meg azt az anyai önfeláldozást, amely áthatotta a mama, és így a család egész életét is. Felnőtt fejjel a költőben már tisztulnak ezek a képek, s a vádak már nem a mama, hanem saját személye ellen szólnak. A költeményben felidézett emlék tehát egy a mamához kapcsolódó emlékképek közül. Azt a költő életútjából, műveiből tudjuk, hogy az anya jóval kevesebbet foglalkozott gyermekeivel, mint ők igényelték volna, hisz az állandó robot mellett nem volt ideje dédelgetni, szeretgetni gyermekeit. Ez olyan hiányállapotot okozott, amely állandósult, az anyától való elszakítottság érzése pedig visszavonhatatlanul állandó emócióvá vált a költő életében. Ez a szerzőben igen heves indulatokat generált, amit sok esetben ki is fejezett, már a mama életében is. Azonban az anya elvesztésével ezek a sérelmek már nem másíthatók meg, nem lehet ellenük semmit tenni, ennek következtében nem is lehet megbocsátást nyerni. A korábban említett indulat pedig folyamatos vendég volt József Attila lelkében, amely az élet bármely pillanatában előtörhetett; haragot, dühöt, felindultságot szülve; majd lenyugodva fájdalmas lelkiismeret-furdalást okozva a költőben. Az előző sorokból tehát levonhatjuk azt a következtetést, hogy a *Mama* című alkotás nem pusztán egy emlékképnek, hanem egy olyan alaphelyzetnek a bemutatása, amely folyamatosan jelen volt a költő életében. Külső érvényű következtetés levonásához a versben találunk kiindulópontot. A költő által írt sorokból láthatjuk, hogy a műben megjelenő felnőtt és gyermek viszonya nem alá-fölé rendeltségi kontaktust mutat be. A felnőtt felelősnek érzi magát a gyermek szélsőséges magatartásáért, ugyanakkor indulatait csupán őszinte érzelem kinyilvánításnak véli. A költő gyermekkori alakjára úgy tekint, mint a személyiségének egy jobb énje. Ennek háttérében az húzódnak meg, hogy a gyermeki én még az adott jelenbeli állapotok között is munkálkodik a személyiségben; hatást gyakorol rá, s manipulálja a felnőtt viselkedését – akár pozitív, akár negatív irányba.⁶²

A magyar irodalom történetében kevés vers található, amely a valóságot ennyire hűen tudja leírni, pláne úgy, hogy ilyen laza, kötetlen dinamizmus jellemzi egész végig, s amely segíti a költőt eredeti szándékában, hogy a mama emlékét elérhetetlen magasságokba emelje. József Attilának ez sikerült csupán négy négysoros versszakkal. A vers letisztult formát mutat, nem található benne díszítő jelző, költői hasonlat sem, csupán néhány metafora, lírai szó segít a művet magasabb szintekre emelni.⁶³

⁶² Uo. pp. 149-151.

⁶³ Makay: *I. m.* p. 353.

9. József Attila: *Kései sirató*

9. 1. A költemény születéséhez köthető körülmények

József Attila *Kései sirató* című költeményét 1935 végén, 1936 elején írta. A mű a *Nagyon fáj* című kötetben jelent meg, s 1936 végén tette közzé a *Szép Szó* irodalmi és társadalomtudományi folyóirat. A költő életének utolsó éveire kapcsolható művek egyike. A szerző ekkor már évek óta pszichoanalízisre járt, ahol egyre inkább felszínre törtek gyermekkori emlékei, s ahol szinte újra átélte gyermekként megtapasztalt, elnyomott érzéseit, melyek a mamához kötődtek. Ekkor már mentális állapota sem volt megfelelő. A költeménynek az anya-versek sorában elfoglalt helyét rögtön a verset indító megszólítás megalapozza, amely egyben a halál tényének zárójelzése is.⁶⁴

József Attila 1935-re teljesen magányossá vált. A költő élete során folyamatosan próbált magányos életérzéséből kiszakadni, ám a barátok, szerelmek, a párt sem adott vigaszt helyettére. Ekkor kezdődik meg életében a „befelé fordulás” időszaka, s ebben az életszakaszban kezdi feltérképezni önmaga lényegét műveiben. Ekkor már csak az emlékeket tudja előhívni, s megalkot magának egy világot, ahová menekülhet. Ebben a szakaszban írja meg számos olyan művét, melyben a gyermekkori emlékei jelennek meg, s a folyamat végén megjelenik a mama emlékképe is, hisz ő volt az a személy, akinek szeretetére egész életében mindennél jobban vágyott. A szerző önmaga számára visszahozza az életbe a mamát, s ezzel legyőzi a halált. Az anya személye hiánypótlóvá válik, s magába foglal mindent, ami már örökre elveszett. A költőben kényszerképzet alakul ki az anyai szeretet hiányának felismerésekor, s az egész világ elvesztése jelenik meg egy személy elvesztésében. Innentől kezdve József Attila mániájává, lételemévé válik annak az érzésnek az elérése, hogy szeretik. A *Kései sirató* előtt is születtek olyan alkotások, melyek a mama képét idézték fel, hisz a nincstelen költőnek ő maradt egyedül. Pontosabban az a kép, melyet megalkotott saját magának. Az anya segítségére várt, rá számított, azonban ő már ekkor nem volt vele.⁶⁵

⁶⁴ Hárs György Péter: *József Attila: Kései sirató*. In.: Irodalomtörténeti közlemények, 1991. 95. évf. 3. füzet, p. 292.

⁶⁵ Sárközy Péter: *Kései sirató*. In: *József Attila útjain*. Bp.: Kossuth Kiadó, 1980. pp. 221-226.

9. 2. A cím értelmezése

A költeményt vizsgálva már maga a cím is sokat sejtető, s az olvasó számára gondolatébresztő lehet már csupán a címben szereplő két szó is. Az elnevezésben olvasható *kései* szó egy időt jelölő lexéma, s mindenképpen olyan eseményre utal, amely nem a várt időpontban, hanem később valósult meg. A *sírató* szó is már önmagában ad egyfajta képzetet a jelentést illetően, magában foglalja a műfajnak a meghatározását is. A konkrét fogalommeghatározás a következő szavakkal írja le a *sírató* műfaj lényegi jelentését: „A gyászének egy válfaja, melyben a költő valakinek az elvesztése fölötti személyes fájdalmát panaszolja el. Az alkalmi költészet része...”⁶⁶ A sírató egy meghatározott időintervallumot jelent, határokkal rendelkezik, s végső célja, hogy feloldjon a gyász gyötrelme alól. Általában felnőttek végzik.⁶⁷ A sírató nem gyermeknek való műfaj; a sírás intézményesített, formálisan bizonyos keretek közé szorított változata, amely konkrétan a halállal kötődik össze. A síratást többnyire hivatásos síratóasszonyok végezték; megvolt a maga folyamata, s a gyakorlói tisztában voltak vele, hogy hol a kezdete és meddig kell tartania. József Attila esetében láthatjuk, hogy maga a síratás cselekvése már egy elkésett tevékenység, hisz a mama évekkor korábban meghalt. Ez a tény teljesen átalakítja a megjelenő emlék kvalitását, valamint hatással van magára a síratás momentumára. Ha a korábbi síratás nem volt megfelelő, a mama halálához kapcsolódó trauma sem válik emlékké, s ebben az esetben a cselekményt újra ismételni kell. Ekkor azonban az anya képe nem tud emlékké válni, kízó módon folyamatosan jelen van, s állandó fájdalmat okoz elszenvedőjének.⁶⁸ A szerző pályafutásának ismeretében nem kell sokáig gondolkodni azon, hogy vajon kinek az elvesztése feletti fájdalom zokszói jelennek meg a költeményben. S mivel kései költészetéhez kapcsolódik a mű – melyre a számvetés gondolatai voltak jellemzők –, ezért nem csoda, hogy egy elmulasztott esemény bántó érzéseit veti papírra a költő.

9. 3. József Attila felnőtt-gyermek modelljei

József Attila mamához kapcsolódó műveiben háromféle felnőtt-gyermek modell figyelhető meg, attól függően, hogy milyen rendszerben alkot a költő, illetve az „én” helyzetét hogyan írja

⁶⁶ Farkasné Juhász Krisztina-Fenyő D. György-Kelecsényi László Zoltán-Sümeiginé Tóth Piroska: *Középiskolai irodalmi Lexikon*. Corvina, 1994. pp. 203-204.

⁶⁷ Bókay Antal: *Énszerkezet, önteremtés – József Attila üzenete*. In.: *Mindentudás Egyeteme*, Bp.: Kossuth Kiadó, 2006. p. 226.

⁶⁸ Bókay Antal: *József Attila poétikái*. Bp.: Gondolat Kiadó, 2004. p. 179.

le. Ezek közül a művekben elsődlegesen a felnőtt-gyermek viszony jelentkezik. Ide tartozó művei főként költészete utolsó szakaszában születtek, ilyen például a *Karóval jöttél* című alkotása. A második modell az apa-gyermek kapcsolatban fedezhető fel, ezekben a művekben a belső apai hang és a szintén belső gyermeki hang szólal meg. Az apa képe József Attila költészetében gyakran Isten képében jelenik meg – ahogy erről már egy korábbi fejezetben szót ejtettem –, ezt láthatjuk a *Nem emel fel* című alkotásában, ugyanakkor megtalálhatóak további apaképek is műveiben, mint a „kafkai” apa, s egy egészen reális apaképpel is találkozhatunk, ha mélyebben megismerjük a költő *Thomas Mann üdvözlése* című költeményét. A harmadik modell – nem meglepő módon – az anya-gyermek kapcsolatban, viszonyban jelenik meg, Ezekben a művekben a gyermeki lét alapját az anyai szeretet, törődés adja, de a költeményekben jelen van a család, csalódás érzete is. A fentiekben röviden bemutatott három modell közül az utolsóra nagyon jó példa a költő *Kései sirató* című műve.⁶⁹

9. 4. A *Kései sirató* című költemény elemzése, értelmezése

A *Kései sirató* című alkotás értelmezésekor fontos figyelembe venni azt a tényt, hogy a költő adott élethelyzetében egyre inkább a szorongás állapota válik uralkodóvá. A felelevenített gyermekkor képeit szinte valóságként éli meg, egyre inkább teret nyer a múlt gyermeki emlékkockáinak megidézése, a mama személyére és halálára való visszaemlékezés.⁷⁰

Miután megismerkedtünk a sirató fogalmának konkrét tartalmával, azt gondolhatnánk, hogy József Attila műve is egyértelműen az anya személyének, életének felelevenítését tartalmazza, s a költő elsiratja édesanyja elvesztését, amely végén lelki békét, nyugalmat lel, s többé nem kínozza a gyász érzése. Azonban már a legelső versszak olvasata is láttatja velünk, hogy valójában a költő saját veszteségeit foglalja szavakba. Nem a mamát siratja, hanem sír, saját jelenbéli hiányai miatt. A mű hangneme egyre inkább vált át gyermeki sírásba, s már nem a felnőtt szavai jelennek meg a költeményben. Üresség, hiány, szomorúság, reménytelenég – ezek az érzések kerítik hatalmába a költőt. Olybá tűnik, mintha a költő a művön keresztül kívánná szavakba, mondatokba foglalni saját hiányállapotát, s ebből egyfajta történetet készülné megalkotni. A mű egyik legfontosabb költői eszköze, hogy megszólítást tartalmaz, személyhez szól, s a jelentés a megszólító és a megszólított között alakul ki. A megszólított személy ebben az esetben már nem él, hiába szólítja meg József Attila a mamát, hiába próbálja életre kelteni, a mama nem válaszol, nem jelenik meg, s ezzel mintegy a költő – mint megszólító – létét is

⁶⁹ Bókay: *Énszerkezet, önteremtés*. p. 224.

⁷⁰ Sárközy: *I. m.* p. 229.

megkérdőjelezi.⁷¹ A megszólítás az egész költeményben megtalálható: a halott anyát szólítja meg, aki lényegében élővé válik azáltal, hogy a költő szavakat intéz hozzá. A mama halálát a szerző direkt módon nem jelöli, csupán átvitt utalásokkal találkozhatunk. Ez arra enged következtetni, hogy a műben központi helyen nem az anya halála áll, hanem az, hogy a gyermek hogyan éli meg ezt a helyzetet.⁷²

Egy másik személy halála minden esetben kicsit az egyén halálát is jelenti. A halál minden esetben túlmegy a saját jelentéskörén, s a másokkal való kapcsolat megszakadását is jelenti. Ha ez alapján a gondolatmenet alapján próbáljuk értelmezni a *Kései sirató* című művet, akkor azt mondhatjuk, hogy a mama halálával a költő identitásának egy része is sérült. Pszichoanalitikus értelemben a halál is egyfajta egyesülést jelent, s így a szeretett személy elvesztése, az ő egyesülése a halállal a költő számára a megcsalást szimbolizálja.⁷³

A költemény keretes szerkezetű, a kiinduló helyzetet a kezdő rész adja, míg a záró rész tartalmazza a tanulságként megjelenő létállapotot. A két rész között jelenik meg a megszólítás. A mű első versszakában megjelenő „tűz” az állandóan jelenlévő vágyat jelképezi, amely szinte csillapíthatatlan, ugyanakkor a rész utolsó sorában ellentmondásként megjelenik az idő tényezője, amely magával hozza a saját halál gondolatát is: „*a tömény tűz eléget*”. Az alkotás utolsó sorát megvizsgálva láthatjuk, hogy a keretes szerkezet utolsó részében a költő saját szavaival teljesíti be korábbi jövőndölését, miszerint a szeretet hiányába fog belehalni. A vers első részében az élet, záró versszakában pedig a halál jelenik meg. A két versszak között megjelenő négy rész egy valóságos történetleírással kezdődik. Egy elhalálozás körüli esemény leírását olvashatjuk. A versszakok olvasatakor észrevehető, hogy a költő nem csupán múlt időben beszél a műben, hanem néhány sorban jelenidőben írja le az eseményeket, a mama hirtelen jelenlevővé válik, majd ez átalakul ismét egy hiányállapottá. Ennek a folyamatnak a tetőpontját egy felszólítás adja meg: „*nem hallod mama! Szólj rám!*” A műben megjelenik az érett, felnőtt ember képe, illetve a kisgyermekké is, s ez a két szerep váltakozik a költeményben. A két szerep közti regressziós folyamatot állítja meg az a tény, hogy a felszólításra nem érkezik válasz. A költemény utolsó szakasza egy megváltozott felfogást tár az olvasó elé, s levonja a végleges következtetéseket. A költő észreveszi milyen balga volt eddig, s az előző részekben megjelenő gyermeki hangvétel innentől kezdve végérvényesen átvált a dolgokat pontosan megértő, felismerő

⁷¹ Bókay: *Énszerkezet, önteremtés – József Attila üzenete*. i. m. p. 226.

⁷² Hárs: *I. m.* p. 292.

⁷³ Uo. 293. p.

felnőtt szavaivá. Az író számára kiderül, hogy az egyéni létezés mélyén csupán a csalódás, csalás jelenik meg.⁷⁴

A vers kezdetének időbeli meghatározásánál láthatjuk, hogy az anya halála utáni időszakkal kezdődik, s ezzel zárja a költő a művet. Az első és utolsó versszak azonban tartalmilag és minőségileg különbözik egymástól. A különbözőség oka a köztes versszakokban megjelenő lelki folyamatokban keresendő. Ezek a lelki folyamatok a mama halála előtti időre utalnak, tehát egy visszaemlékezés jelenik meg, s egyúttal egy jelenként állított múltat ír le József Attila. A keretező versszakok központi tevékenysége az emlékkeresés. Ahogy a költő egyre inkább visszaemlékezik a legelső élményekre, melyek édesanyjához kötik, a versszakokban úgy jelennek meg egyre inkább a vádak a mama irányába.⁷⁵

A költeményben számos helyütt megjelennek a különféle testi folyamatok. Már a vers legelején is ilyen állapottal találkozhatunk, azonban ez egy erős ellentmondást mutat be az olvasónak: harminchat fokos lázat említ a költő, azonban tudjuk, hogy ez a hőmérséklet még csak nem is hőemelkedés, s ez már önmagában sejtetni véli, hogy e sorok mögött fontosabb jelentéstartalom húzódik meg. A folyamatosan jelen lévő vágy áll a háttérben, amely addig megfelelő, amíg kielégülhet. Ám a szerző esetében nem erről van szó és ez megjelenik a költeményben is. A vágy nem nyer kielégítést, nem gyógyítható, hisz a mama halott.⁷⁶ A lírai én állapotát tökéletesen leírja a „harminchat fokos láz”. A költő átvitt értelemben a láztalan láz állapotát, magát az életet azonosítja a betegséggel. Erre magyarázatot az utolsó versszak ad: ez a helyzet ápolást igényelne, de a mama nincs ott, s ez a csalódás érzésével társul. A tevékenység maga egy nagyon is valós szituációt mutat be, hisz az anya alapfeladatai közé tartozik a beteg gyermek ápolása. A „nem ápolsz” szóösszetétel előrevetíti a későbbi „nem élsz” szókapcsolatot is. Már ebből a mondatból tudhatjuk, hogy az anya nincs jelen. Az anya képe és tevékenysége átalakul a mű harmadik sorában. Mintha az anya figyelmét a gyermek vágyának csillapításáról egy harmadik személy vonná el, s a későbbiekben kiderül, hogy ez nem más, mint maga a halál. A következő sorokban megjelenő kép: „*kinyújtóztál a halál oldalán*” a halál megszemélyesítését tartalmazza, s ez fontos mozzanat abból a szempontból, hogy a költő így a mamát felmentheti a korábban megfogalmazott vád alól. A versben ez az első sor, ahol a halál ténye megjelenik. A költő próbálja pótolni a mamát, erre utal a vers következő sora: „*lány őszi tájból és sok kedves nőtől próbállak összeállítani téged.*” A mondat egyfajta vágyálmot, ábrándkeresést fogalmaz meg. Az őszi táj egy valóságban nem létező utat próbál megmutatni, s ehhez társul az

⁷⁴ Bókay: *Énszerkezet, önteremtés*. pp. 226-228.

⁷⁵ Hárs: *I. m.* p. 293.

⁷⁶ Bókay: *József Attila poétikái*. p. 180.

elmúlás érzete is; a nők említése pedig a gyermeki szeretetétésre utal. József Attila fel nem adva keresi azt a megoldási lehetőséget, mellyel édesanyja képét össze tudná rakni, azonban a felsorolt lehetőségek mind képzeletbeliek. S a költő elveszíti realitásérzetét, mikor ezekre a kitalált megoldási lehetőségekre valóságosként tekint. A mama pótolhatatlanságát, a hiányérzetet súlyosbítja az a felismerés, hogy a mamától való elszakadás végleges; más személyekhez való kötődés kilátástalan, s az új kapcsolatok sem tökéletesek.⁷⁷ A versszak utolsó két sora összefoglalást nyújt a költemény első szakaszáról, s megmásíthatatlan következtetést von le: a kielégítetlen vágy, az állandóan jelenlévő tűz inkább negatív, romboló, pusztító hatással van az egyénre. A mama elvesztése magával hozta a belső én elvesztését is. Ebben a helyzetben anya és gyermek kapcsolatában ellentmondás figyelhető meg. A gyermek személye jeleníti meg a vágyakozást, a forróságot; a mama pedig a hidegséget, vágytalanságot testesíti meg. Az egész első szakasz központi témája, hogy az anya visszatérjen, s a gyermek vágya le tudjon róla válni, s így nem viszi magával a halálba. A szakasz végén a logikus felépítés megváltozása figyelhető meg. Az anyai szeretet újraéledését a gyermeki lét, növekedés akadályozza meg. Furcsasága abban rejlik, hogy a mama az, akinek már elfogyott az ideje a földi életben; aki itt hagyta gyermekét. A költő életrajzát ismerő olvasó pedig pontosan tudja, hogy erre a problémakörre egyetlen megoldást talált a szerző: az öngyilkosságot. A vers első és utolsó versszaka mutatja be a jelent, a felnőtt világot; a többi szakaszban a múlt, az emlékek jelennek meg.⁷⁸

A második versszak az első fordítottja. A költő a gyermek szemszögéből mutatja be a halál körülményeit. Ettől a ponttól kezdődik meg a visszaemlékezés, a regresszió, a múltba való visszalépés, s a következő három versszakban a lírai én egészen a megszületés pillanatáig felidézi az anyával kapcsolatos élményeket. A korábbi versszakkal ellentétben itt az anya jelenik meg betegként, s a gyermek meglátása alapján most neki kell ápolnia édesanyját. Ám a gyermek hiába törekszik a segítségnyújtásra, a mama már nincs jelen. Ebben a szakaszban jelenik meg a halál második konkretizálása. A táplálkozás-táplálkozás képe egyaránt vonatkozik a saját és a mások életének fenntartására. Az anya feladatát, a gyermek táplálását nem tudja ellátni, a gyermek pedig nem tud segítséget nyújtani, hisz az anya nincs sehol. Ez a folyamat teljes egészében megkérdőjelezi a gyermeki igyekezetet. Az első versszakban megfogalmazott keresés az itt bemutatott szituációnak az állandó megismétlődése.

A harmadik versszakban találkozhatunk a halál harmadik jelzésével. A gyermek édesanyja halálát szándékos és tudatos megfosztásként éli meg. Ezt a gondolatot csak még jobban erősíti annak a vádnak a megjelenése, mely szerint az anya másnak adta oda magát. József Attila

⁷⁷ Hárs: *I. m.* pp. 293-294.

⁷⁸ Bókay: *József Attila poétikái.* pp. 180-181.

mintegy kapcsolatot feltételez édesanyja és a megszemélyesített halál között, melynek átalakító ereje van. A lírai én úgy érzi, mintha anyja gyermekként és/vagy szeretőként bánna a halállal. Azonban ehhez egy elsődleges jelentés is társul: az anya testileg is átalakul a halál során, s a gyermek számára a halál fizikálisan az anyában valósul meg. Ebben a periódusban még erőteljesebbé válnak a korábban már megjelenő szemrehányó hangok, hisz pontosan azoknak a viszszejelzéseknek a hiányára derül fény, melyek a gyermek identitástudatának kialakulásához nélkülözhetetlenek lennének.

A negyedik versszak kezdő képében szintén a táplálás-táplálkozás jelenik meg. Az „*Ettelek volna meg!*” felkiáltással a költő tulajdonképpen a halál semmissé tételét kívánná elérni. Így a mama tovább élhetne. A következő „*Lásd, örülnék, ha megvernél még egyszer!*” szintén arra irányul, hogy az anya létezését bizonyítsa. A versszakban megjelenő *árnyék* szó kettős értelemmel van felruházva: olyan dologra utal, amelybe megkapaszkodni nem lehet, de elszakadni sem sikerül tőle; továbbá olyan személyt jelöl, akivel nem lehet kapcsolatot teremteni, ugyanakkor állandóan jelen van.

Az ötödik versszakban mutatja be a költő a mama legnagyobb csalását: elhagyja gyermekét. Ezzel a gyermek létjogosultsága kérdőjeleződik meg. A gyermek a versszakban ismételtlen megszólítja anyját, s ezzel szintén az anya és a gyermek életének létjogosultságát igazolná. A válasz nélküli megszólítás egy nagyon fontos dolgot jelez a versszakban: a halál realitását, annak visszafordíthatatlanságát.

József Attila ezt a tényt röviden, de annál mélyebb tartalommal fejezi ki: „*a legenda oda.*” Ettől a ponttól kerül középpontba a gyermek. Az átélt tapasztalat hatására saját maga felé fordul, egy komolyabb gondolkodásmód alakul ki benne. A regresszió folyamata megszűnik. A gyermek ráébred, hogy bármiféle erőfeszítés hiábavaló, hisz mindenképpen csalódnia kell. A mama halála mindenképpen csalódással jár: vagy az elszakadás miatt, vagy amiatt, hogy nem tudja elengedni. Mind a két folyamat identitásvesztéssel jár.⁷⁹

A költemény 2 -5. szakaszaiban olyan történettel találkozhatunk, mely életrajzilag és történelmileg is helytálló. A második versszaktól már a hiány állapota válik uralkodóvá. A szakaszban megjelenő *utoljára* szó egyúttal az édesanya nélküli élet kezdetét is jelenti. A 3-4-5. versszakban a Szabadszállásra utazás és az onnan való hazajövetel, a halál eseménye, s az ezután fellépő képzetek bemutatása jelenik meg. Központi téma a szakaszban az étel megjelenése, melyet a gyermek szerez anyja számára; mintha ez a cselekvés megváltoztathatna bármit is. A

⁷⁹ Hárs: *I. m.* pp. 294-296.

2. versszakban megjelenő táplálkozás kettős szerkezettel bír: egyrészt a mama táplálja gyermekét, másrészt átadja magát a halálnak. A három versszak mindegyikében 1-3 éves kisgyermek hangján szólal meg a költő. A mama léte hatással van a gyermek egész létére, hisz fontos léte-rementő képet mutat a gyermek számára. Az anya által bemutatott cselekvések, kapcsolati modellek, viszonyok, tárgyak beépülnek a gyermek személyiségébe, azonban ha ezek hiányoznak, akkor egyfajta létmegkérdőjelezés történik. A 3-5. versszakban érdemes figyelmet szentelni a nyelv és a cselekedet viszonyára. Amíg a harmadik versszakban az összes anyai tevékenység kimondásra kerül, addig a negyedik rész a tiszta cselekedetet megjelenése, s az ötödik szakaszban szintén megjelenik a cselekvés és a nyelv használata is. Ebben a szakaszban jelenik meg az agresszióra utaló *verés* szó is, amely József Attila számára egy rejtett jelentéssel bírt, olyan megszólítással, amely a gyermeki létnek negatív alapot ad. Erre az indulati vonatkozásra jelenik meg ellentétként a gyermeki dac, amely az 5. versszak végére már káromkodásba vált át. A költeményben az 5. versszakban egy újabb megszólítással találkozunk, ez jelenti a vers érzelmi csúcspontját. Az *anya* elnevezés ebben a részben vált át, s lép be a *mama* kifejezés. Az alkotás utolsó része összefoglalás. Bemutatja a költő álláspontját, s leírja, hogy a szeretetben való hit eleve kudarcra ítélt, önámítás. Ez a felismerés, beismerés akkor válik egyértelművé, mikor az ötödik versszakban megjelenő megszólításra sem érkezik válasz.⁸⁰

A *Kései sirató* a magyar költészet, irodalom, és tán József Attila egyik legnagyobb remekműve. A költő pályafutásában a mű fordulópontot jelent. Összegzés, leszámolás, áttekintés – ezek jellemzik költeményeinek többségét az utolsó éveiben, melyek közül egy az előzőekben bemutatott költemény is. Összesíti azokat az emlékeket, melyek a gyermekkorból felszínre törtek, s azokat a képkockákat is, melyek a Mama személyéhez kapcsolódóan jelentek meg. A művek olvasatakor mintha élne a mama, mintha valós, létező, fizikailag jelen lévő személyről, személyhez szólnának a szerző szavai; ám megjelenik a szomorú igazság felismerése: a mama nincs és nem is lesz már többé. Hiába próbálja a költő az anya személyét összerakni az őt körülvevő világ dolgaiból, felismeri a tényt, hogy ezen támaszt kereső tevékenységei reménytelenek. A mű végére a szerző rádöbben, hogy a mama alakját ő teremtetten meg saját magának. A vers utolsó soraiban a költő higgadt, visszafogott, egyszerű hangnemből írja le felismeréseit.

A költeményben nagyon fontos szerepet játszik a stilisztika szintetizálása. József Attila művei közül ez az utolsó „hangos” alkotás, amelyben már a háttérben benne van a kiáltozással, harsány hangnemből való felhagyás érzete is; amely már előre vetíti a letisztult formát, s ez magával hozza a halálkereső nyugalomát és búcsúját is.⁸¹

⁸⁰ Bókay: *József Attila poétikái*. pp. 181-185.

⁸¹ Sárközy: *I. m.* pp. 236-238.

10. Összegző reflexió

A szakdolgozati témám elejét nem véletlenül kezdtem az anya személyének hangsúlyozásával, a kötődés, illetve a kötődési zavarok tárgyalásával. Számos tanulmány, kutatás, vizsgálat foglalkozott/foglalkozik a szülők szerepének jelentőségével a gyermek életében, fejlődésében, illetve kihatásukkal a felnőtt életévekre. Elsődlegesen az anya személyére tértem ki, hisz ő az, aki a gyermek születésének első pillanatától jelen van, aki ápolja, gondozza, figyeli szükségleteit. Éppen ezért úgy gondolom, hogy – bár hangsúlyos szerepe van az apának is – az anya viselkedése, magatartása az, ami jelentősen befolyásolja a gyermeket. Lényeges, hogy a gyermek és anya között milyen kötődési mintázat alakul ki, hisz ez a későbbiekben óriási szerepet játszik az élet számos területén. Véleményem szerint már az élet első hónapjaiban eldől, hogy a gyermek milyen életutat járhat be, már itt megpecsételődik, hogy milyen személyiség formálódik belőle, s erre – nyilván az örökölhető, genetikai tényezők mellett – az őt körülvevő környezet is hatalmas befolyással van. Nagyon sokat számít, hogy a gyermek a szülőktől milyen mintát, példát lát; milyen magatartási és viselkedési mintázatokat nyújtanak számára, hisz ezeket sajátítja el a gyermek, ezek épülnek be alaptermészetébe.

Nem szabad elmenni amellett a tény mellett sem, hogy minden egyes ember egy komplex egyént jelent, akire biológiai, pszichológiai és szociális tényezők egyaránt hatással vannak. Valóban azt gondolom, hogy ennek a három területnek a harmonizálása nagyon fontos az ember életének normál működésében. Ha már az egyik terület sérült, akkor az egyén sem tud elfogadhatóan működni, s ez számos probléma megjelenését okozhatja. Sajnos a mai világ táptalaja az egyén lelki világában sérüléseket okozó tényezőknek. Számos ok miatt vélem ezt: felgyorsult a világ; számos elvárásnak, szerepnek kell megfelelni; rengeteg külső inger éri az embert; s talán az eddigieknél is mélyebb befolyása van az egyénre a társadalomnak, a közösségnek. És ez már egészen kiskorban jelentkezik, ahol még egy kialakulatlan, formálódó személyiséggel találkozunk, akiben még nincsenek meg azok a képességek, melyekkel védekezni tudna az előbb felsorolt negatív hatásoktól. A szülők nem tudnak kellő időt, energiát fordítani a gyermekekre, s ez sajnos magával hozza azt, hogy rengeteg érzelmileg elhanyagolt, deviáns viselkedésű gyermekkel találkozhatunk napjainkban is. Gyakorló szülőként átélem én is, hogy sokszor nagyon kevés idő áll rendelkezésre a mindennapok rohanó tempójában, de úgy gondolom, hogy nem lehet elhanyagolni azt, hogy a gyermek személyiségét megfelelő módon alakítsuk, neveljük, vagyis gondozzuk a lelkét. A szülői lét hatalmas felelősség, sok áldozattal jár; nagyon nehéz feladat, de szem előtt kell tartani azt a tényt, hogy gyermekünk későbbi életének alakulása a mi kezünkben van.

Amint láthattuk József Attila életének bemutatása során, a költő számos traumát élt át, amelyek még sok év távlatából is hatást gyakoroltak a költő érzéseire, gondolataira, s mindemellett nehéz sorsa is megmásíthatatlanul befolyásolta rövid életét.

Már kisgyermekként meg kellett küzdenie az apai személy hiányának az érzésével, amely fiúgyermek esetében még mélyebben jelenik meg. Nem volt az életében valódi, igazi apaminta, nem csoda – mint ahogy korábban olvashattuk –, hogy ifjúkori fejjel számos apapótlékot próbált keresni életében. Az édesapa a családfő, az erő, a kitartás, az elkötelezettség, a védelem, biztonság megtestesítője; apaminta a gyermeke számára és később meghatározza a nőkhöz való viszonyulást is. De sajnos a költő ezt nem tapasztalhatta meg. Családjából hiányzott a férfi személye, nők között nőtt fel, amely esetlegesen egyfajta elnyomás képzetét is keltette a költőben a nemiséget illetően. Az apa hiánya következtében a fiúk később sokkal sebezhetőbbek, érzékenyebbek lesznek, az esetleges deviáns viselkedések megjelenése sem kizárt esetükben. Úgy gondolom, hogy a József Attilához kapcsolódó adatok ismeretében helytállóak az előbbi sorok. Ahogy megismerhettük a költőt alkotásain keresztül, életrajza segítségével láthattuk, hogy valóban igen mély érzelmek lángoltak benne, hogy hatalmas lelki vívódásokkal harcolt, s élete tragikus befejezése is jelzésértékű.

Egy gyermek számára már maga az a tény is feldolgozhatatlan, hogy elveszíti az egyik szülőt. József Attila életében azonban ez még tovább fokozódott. Nem csupán azt kellett gyermekfejjel elfogadnia, hogy az apa elhagyta a családot, hanem azt is, hogy bár édesanyja a család mellett van, ugyanakkor mégis elérhetetlenné vált gyermekei számára, hisz rengeteg időt töltött a munkával. Ez rányomta bélyegét a mamával való kapcsolatára. Számos olyan műve született a költőnek, melyben az anyához kapcsolódó érzések jelentek meg, s amelyek jól tükrözik a költőben forrongó indulatokat, dühöt, elkeseredettséget. Vádolja az anyát, akire gyermeki énjének szüksége lett volna, szemrehányást fogalmaz meg, hisz úgy érezte, hogy a munka fontosabb volt a mama számára, mint ő. Persze gyermekként még nem értette meg, hogy a mama micsoda erőfeszítéseket tett a családért. A helyzet igen kétélű, hisz a gyermek és az anya oldaláról is meg lehet közelíteni az adott szituációt, s ha így vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy az anyának nem volt választási lehetősége. Nem akart döntenie a család és a munka között, hanem egyszerűen az életben maradáshoz a munka volt az egyetlen kiút. Ezzel szemben persze a kisgyermek panaszai is érthetők, akinek szüksége lett volna anyja törődésére, szeretetére, gondoskodására, hisz ez elengedhetetlen az optimális személyiségfejlődéshez, s ahhoz, hogy a későbbiekben harmonikus életet tudjon kialakítani. Meglátásom szerint azért szomorú a történet, mert mind a két személy a körülmények áldozatává vált. Az anya szándékai pozitívak voltak, tette a dolgát; a gyermeki József Attila pedig csak azt követelte, amit minden gyermek. Felnőttként a

szerző sok művében egy idealizált, kitalált képet mutat be az anyáról. Véleményem szerint ebben a képben tömörítette József Attila annak az anyának a képét, aki az ő elvárásainak megfelelt volna. A költőben mély nyomot hagyott a mama halála. Nem volt mellette, s még a temetéskor sem tudott elbúcsúzni tőle. Álláspontom szerint ez is sarkalatos pontként jelenik meg az anyához kapcsolódó emlékek között. Hisz a költő egész gyermekkorát úgy töltötte el, hogy nem volt ott az anya, s mikor a mama meghalt, a költő volt az, aki nem volt mellette. Ez magával hozta az élete végéig kísértő lelkiismeret-furdalást, valamint azt, hogy a költő átértékelte édesanyja személyét.

József Attila tulajdonképpen szülők nélkül élte le az életét, már önmagában ez egyfajta elveszettség érzést okozhatott a költőben. Tovább fokozódott az elhagyatottság érzése, mikor az édesanya kénytelen volt a gyermeket nevelőszülőkhez adni. Ez az esemény szintén romba döntötte a költő hovatartozásának tudatát, s úgy érezhette, hogy édesanyja lemondott róla. Az impulzus egyáltalán nem volt pozitív, s ezt tovább fokozta, hogy a nevelőszülők még a nevét sem ismerték el, s más néven szólították. József Attilában ez az élmény is törést okozott – melynek hangot is adott –, hisz úgy érezte, hogy neve semmibevételével lényének egész létezését kérdőjelezi meg. Úgy gondolom, hogy ezen események hatására nem kell azon csodálkozni, hogy keserűsége hatalmassá vált, s hogy az átélt történések hatására később sem találta helyét a világban. Azonban nem csupán a szülők hiánya miatt volt nehéz a költő élete.

Korán meg kellett tapasztalnia, hogy mit is jelent a szegénység, a nyomor, a pénztelenség. Átélté milyen az, mikor kevés ételmen kell több embernek osztoznia, s korgó gyomorral kell álomra hajtani a fejét. S férfiúi mivolta csorbát szenvedhetett, hisz a tradicionális családban a férfi volt az, aki a családot fenntartotta, aki dolgozott, hogy minden napra jusson étel az asztalra. Ám József Attila ennek a szerepnek nem tudott megfelelni, ami szintén frusztráló érzést válthatott ki benne. Ebből a helyzetből élete későbbi szakaszában sem tudott kiszabadulni. A nincstelenség még felnőtt korában is elkísérte, sokszor ismerősei, barátai segítették ki a pénztelen költőt. Ennek következtében szintén a kilátástalanság, a reménytelenség érzete kerítette hatalmába.

Az édesanyával való kapcsolata visszatükröződik a költő szerelmi életében is. A nőkben – akik szerelmei voltak – egytől-egyig az anya személyét kereste. A törődést, a szeretetet, a védelmet, a megértést. S talán pontosan ezért nem talált igazi társra, mert a mama emlékképe egyfajta gátat, akadályt jelentett azt illetően, hogy József Attila a nőket valódi, igazi személyiségükért szeresse. Hiába voltak mellette fizikálisan, lelki vívódásait nem értették meg, nem tudtak segítséget nyújtani, enyhíteni az e területen meglévő gyötrelmen.

A szerző *Mama és Kései sirató* című alkotása mély, őszinte érzelmeket tartalmazó költemények. Felnőtt fejjel is szinte jelenvalónak éli meg azokat az emlékeket a költő, amelyek a két műben felbukkannak. Véleményem szerint ez teljesen egyértelműen megmutatja, hogy nem tudta feldolgozni azt a traumát, amely a mamával kapcsolatosan érte. Mindenkinek fáj a szülők elvesztése, de ha a gyászfolyamat megfelelően megy végbe, akkor az idő múlásával a fájdalom is enyhül. József Attila talán nem is akarta elengedni a mamát, hisz sok-sok év elmúltával is kínzó fájdalomként élte meg a róla való emlékezést is. Ezekben a művekben láthatjuk, hogy a felnőtt József Attila lelkében még gyermeki mivolta is fel-felbukkant, melyet nem tudott elnyomni. Nem lehet csodálkozni azon, hogy a felnőtt költő még saját magát sem tudta helyén kezelni, hisz identitástudata élete során számos esetben sérült, s emellett nem volt előtte olyan példa, mely kapaszkodóként szolgálhatott volna. A művekben megjelenik az engesztelés is a mama irányába. Meglátásom szerint a mama halála fordulópontot jelentett, s megváltoztatta a szerző viszonyulását az édesanyjához. Szeretteink halálára még akkor sem vagyunk felkészülve, ha tudjuk, hogy beteg, s tisztában vagyunk a végkimenettel. Ám valóban még fájóbb lehet, ha elbúcsúzni sem tudunk. Az emberben a tehetetlen düh munkálkodhat, s saját maga hibáztatása merülhet fel. A költő ezt élte át a mamával. A tudat, hogy az anya nincs többé, ráirányította figyelmét a mama személyére, s azokra a hibákra, melyeket vele szemben elkövetett. Ennek következtében tudatosult a szerzőben, hogy nem becsülte meg édesanyját, s ezek után nagyította fel a mama képét. Ez az a pont, ahol már a vádak nem a mama cselekedeteire irányulnak.

A költő egész életében az elhanyagoltság, az egyedüllét, a társtalanság, a meg nem értettség állapotát élte meg, s ezekre az érzésekre több alkalommal csak az öngyilkosságot találta megoldási módnak. A szülők hiányát, a sok, szinte egymás után következő megpróbáltatást nem tudta feldolgozni, s mindezek végül egy deviáns viselkedésmódozat kialakulásához vezettek. Nézőpontom szerint nem meglepő, hogy a költő az átélt élmények hatására egy lelkiileg megsebzett egyénné vált, aki nem tudott felnőni, s aki végül nem bírta el a múlt eseményei által kialakult érzések súlyát. József Attila nagyszerű költő volt, csodás műveket hagyott az utókorra, melyek véleményem szerint számos tanulságot is tartalmaznak, amit az az őszinte alaphang alapoz meg, mely műveinek sajátja. Azonban ezeknek a remekműveknek ára volt. József Attila olyan életutat járt be, amely tele volt fájdalommal, traumával, s ezek az események adták meg az alapját rengeteg pompás költeményének. Megrendítő halálával egy zseniális költőt veszített el igen korán a magyar irodalom.

Felhasznált irodalom

- Bókay Antal: *Énszerkezet, önteremtés. József Attila üzenete*. In: *Mindentudás Egyeteme*, Bp.: Kossuth Kiadó, 2006. pp. 209-231.
- Bókay Antal: *József Attila poétikái*. Bp.: Gondolat Kiadó, 2004. 227 p.
- Dr. Karády Zsolt: *József Attila*. Debrecen: Tóth Kvkereskedés, 1996. 127 p.
- F. Lassú Zsuzsanna-Glauber Anna-Hajdu Krisztina-Kolosai Nedda-Rózsáné Czigány-Enikő: *Gyermekek mentálisan sérülékeny családokban. Kézikönyv pedagógusoknak*. Bp.: Eötvös Kiadó, 2011. 342 p.
- Farkasné Juhász Krisztina-Fenyő D. György-Kelecsényi László-Sümeiginé Tóth Piroška: *Középiskolai irodalmi lexikon*. Corvina, 1994. 238 p.
- Hámos Eszter: *Kötődésselmélet régen és ma. Konceptiók, kutatás, módszerek és klinikai vonatkozások Bowlbytól napjainkig*. Egyetemi jegyzet. Bp.: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2013. 240 p.
- Hárs György Péter: József Attila: *Kései sirató*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1991. 95. évfolyam 3. füzet pp. 291-296
- Makay Gusztáv: *„Édes hazám fogadj szívedbe!...” Verselemzések*. Bp.: Aqva, 1994. 411 p.
- Mérei Ferenc-V. Binét Ágnes: *Gyermelelektan*. Bp.: Libri Kiadó, 2017. 404 p.
- Nagy Beáta: *Szeretetért koldulva. József Attila és a „sok kedves nő” kapcsolatáról*. In: *Pannon Tükör*, 10. évfolyam 5. szám (2005. szept.-okt.) pp. 33-41
- Sárközy Péter: *Kései sirató*. In: *József Attila útjain. Tanulmányok*. Bp.: Kossuth Kiadó, 1980. 462 p.
- Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés*. Bp.: Múzsák Művelődési Kiadó, 1986. 261 p.
- Szigeti Lajos: *„Az édes mostoha”*. József Attila anyavereiseihez. In uő: *Irodalomtörténeti dolgozatok*, Szeged, 1981. pp. 73-78.
- Szőke György: *József Attila apaképe*. In: *József Attila útjain. Tanulmányok*. Bp.: Kossuth Könyvkiadó, 1980. 462 p.
- Tóth Ildikó: *Korai kötődés, társas kapcsolatok és lelki egészség – Legújabb fejlemények*. In: Danis Ildikó-Németh Tünde-Prónay Beáta-Góczán-Szabó Ildikó-Hédervári Heller Éva: *A kora gyermekkori lelki egészség támogatásának elmélete és gyakorlata I. Fejlődésselméletek és empirikus eredmények*. Bp.: Semmelweis Egyetem EKK Mentálhigiénés Intézet, Bp.: 2020. 468 p.

- Tverdota György: *Határolt végtelenség. József Attila-versek elemzései*. Bp.: Osiris Kiadó, 2005. 420 p.

Internetes források

- Bajnokné Vincze Orsolya: Az anyaszerep változásai – Miben más ma szülőnek lenni? In: Bokor Közösségfejlesztő, Kulturális Egyesület hivatalos honlapja [online] Bp.: Bokor közösség [2023.03.02] <URL: https://bokorportal.hu/eloadasok/bajnokne_orsi_anyaszerrep.pdf
- Dr. Kondé Zoltánné dr. Inántsý-Pap Judit: Fejlődés és kötődés. In: Debreceni Egyetem Pszichológiai Intézet hivatalos honlapja [online] Debrecen: Debreceni Egyetem Pszichológiai Intézet [2023.03.02] <URL: https://psycho.unideb.hu/munkatarsak/inantsy_pap_judit/targyak/fejll2_ea_kotodes_20080910.pdf
- György Mária: A nők József Attila szerelmes versei mögött In: Funzine Média Kft. honlapja [online] Bp.: Funzine Média Kft. [2023.03.20] <URL: <https://funzine.hu/2020/11/23/kult/a-nok-jozsef-attila-szerelmes-versei-mogott/>
- Illés Zsófia: József Attila gyáva rossz verset írni – Meglepő József Attila-kritikák nyomában. In: Könyves Magazin hivatalos honlapja [online] Bp.: Könyves Magazin [2023.03.15.] <URL: <https://konyvesmagazin.hu/nagy/a-lepkekergeto-gyerek-nyugatos-jozsef-attila-biralatok.html>
- József Attila: Anyám In: Országos Széchenyi Könyvtár [online] Bp.: Magyar Elektronikus Könyvtár [2023.04.10.] <URL: <https://www.mek.oszk.hu/00700/00708/html/kolto00000/kotet00001/ciklus00394/cim00395.htm>
- József Attila életrajz, pályakép, hatástörténet. In: ELTE Eötvös Lóránd Tudományegyetem hivatalos honlapja [online] Bp.: Eötvös Lóránd Tudományegyetem [2023.03.10] <URL: <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/jozsefa/jozsefa.htm#palyakep>

- József Attila értelmezések (Mama) In: Sulinet Digitális Órák hivatalos honlapja [online] Bp.: Sulinet Digitális Órák, Alkotói portrék a magyar irodalomból [2023.04.14.] <URL: <http://magyarirodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/jozsefa/palyak.htm>

- József Attila: Mama In: Sulinet Digitális Órák hivatalos honlapja [online] Bp.: Sulinet Digitális Órák, Alkotói portrék a magyar irodalomból [2023.04.14] <URL: <https://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/jozsefa/mama.htm>

- József Attila: Tiszta szívvel In: Országos Széchenyi Könyvtár hivatalos honlapja [online] Bp.: Magyar Elektronikus Könyvtár [2023.04.10.] <URL: https://mek.oszk.hu/05500/05570/html/jozsef_attila0003.html

- József István: A korai anya-gyermek kapcsolat és a kötődés jelentősége. In: PTE BTK NTI távoktatási anyagai hivatalos honlapja [online] Pécs: PTE BTK NTI távoktatási anyagai [2023. 03. 04.] <URL: http://janus.ttk.pte.hu/tamop/kaposvari_anyag/jozsef_istvan/a_korai_anya_gyermek_kapcsolat_s_a_ktds_jelentsge.html

- Pongrácz Tiborné-S. Molnár Edit: Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet hivatalos honlapja [online] Bp.: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet [2023.03.02] <URL: <https://demografia.hu/hu/letoltes/kiadvanyok/Szerepvaltozasok/192-206Pongracz.pdf>

Függelék

KONZULTÁCIÓS NYILATKOZAT

Az **Andrika Petra** (név) (hallgató Neptun azonosítója: **JFLY3K**) konzulenseként nyilatkozom arról, hogy a szakdolgozatot áttekintettem, a hallgatót az irodalmi források korrekt kezelésének követelményeiről, jogi és etikai szabályairól tájékoztattam.

A szakdolgozatot a záróvizsgán történő védeésre javaslom / nem javaslom¹.

A dolgozat állam- vagy szolgálati titkot tartalmaz: igen nem²

Kelt: 2023. év április hó nap

Belső konzulens

NYILATKOZAT

Alulírott **Andrika Petra**, a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, **Kaposvári Campus**, **gyógypedagógia** szak nappali/levelező* tagozat végzős hallgatója nyilatkozom, hogy a dolgozat saját munkám, melynek elkészítése során a felhasznált irodalmat korrekt módon, a jogi és etikai szabályok betartásával kezeltem. Hozzájárulok ahhoz, hogy Záródolgozatom/Szakdolgozatom/Diplomadolgozatom egyoldalas összefoglalója felkerüljön az Egyetem honlapjára és hogy a digitális verzióban (pdf formátumban) leadott dolgozatom elérhető legyen a témát vezető Tanszéken/Intézetben, illetve az Egyetem központi nyilvántartásában, a jogi és etikai szabályok teljes körű betartása mellett.

A dolgozat állam- vagy szolgálati titkot tartalmaz: igen nem*

Kelt: 2023. év április hó 25. nap

Hallgató aláírása

NYILATKOZAT

a szakdolgozat nyilvános hozzáféréséről és eredetiségéről

A hallgató neve: Andrika Petra
A Hallgató Neptun kódja: JFLY3K
A dolgozat címe: A család az irodalomban – József Attila anyaversei (Kései sirató, Mama), mint az anyahiány következtében kialakuló ambivalens érzések közvetítői
A megjelenés éve: 2023.
A konzulens tanszék neve: Anyanyelvi és Gyermek kultúra Tanszék

Kijelentem, hogy az általam benyújtott szakdolgozat egyéni, eredeti jellegű, saját szellemi alkotásom. Azon részeket, melyeket más szerzők munkájából vettem át, egyértelműen megjelöltem, s az irodalomjegyzékben szerepeltettem.

Ha a fenti nyilatkozattal valótlan állítottam, tudomásul veszem, hogy a Záróvizsga-bizottság a záróvizsgából kizár és a záróvizsgát csak új dolgozat készítése után tehetek.

A leadott dolgozat, mely PDF dokumentum, szerkesztését nem, megtekintését és nyomtatását engedélyezem.

Tudomásul veszem, hogy az általam készített dolgozatra, mint szellemi alkotás felhasználására, hasznosítására a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem mindenkor szellemi tulajdonkezelési szabályzatában megfogalmazottak érvényesek.

Tudomásul veszem, hogy dolgozatom elektronikus változata feltöltésre kerül a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem könyvtári repozitóri rendszerébe.

Kelt: 2023. év április hó 25. nap

Hallgató aláírása